

16. YÜZYILDA MAZGİRD: İDARİ YAPI, YERLEŞİM, NÜFUS VE EKONOMİ

ZÜLFİYE KOÇAK*

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Tunceli iline bağlı bir ilçe olan Mazgird, Munzur Dağları'nın uzantısı olan Kert Dağları üzerinde, Mazgird Kalesi eteğinde kurulmuş ve doğusunda Peri Suyu (Karakoçan ilçesi), batısında Pertek, kuzeyinde il merkezi ile Nazımiye, güneyinde Kovancılar ilçeleriyle çevrili yaklaşık 709 km²lik bir alanı kapsamaktadır. Batıda Fırat nehri, güneyde Murat nehri, kuzeyde Munzur dağları, doğuda Karaboğa dağları ile çevrili olan bölge; Çemişgezek, Mazgird, Pertek ve Sağman'ı içerisine aldığı, hem Safevî hem de Osmanlı klâsik dönemlerinde "Çemişgezek Ülkası" olarak anıldığı için geçirdikleri tarihsel süreçler birlikte değerlendirilmiştir.

Mazgird tarihsel olarak Çemişgezek beylerinin tasarrufu altında gelmiştir. Dolayısıyla Çemişgezek tarihi demek, bir yönüyle Mazgird'in tarihi de demektir. Bu makalede genel bir çerçeve sunmak açısından Çemişgezek'in siyasal tarihi üzerinde durulduktan sonra Mazgird'in 16. ve 17. yüzyılında değişen idari biçimine ve sosyo-ekonomik yapısına değini-

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, zkocak@beu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1352-9849.

lecektir. Konuya dair elimizdeki en eski kaynaklardan birisi Bitlis hâkimi Şeref Han bin Şemseddin'in (ö. 1601) mufassal Kürdistan tarihi olarak da bilinen *Şerefnâme*¹ adlı eseridir.

Şeref Han, Çemişgezek beylerinin kendi soylarını her ne kadar Abbasi halifelerinin çocuklarından olan Melkiş'e dayandığını iddia etseler de bunların muhtemelen Selçuklu saltanatının kollarından biri olan Saltuklardan geldiklerini söyler. Şerefhan, Emir Saltuk'un Alparslan zamanında Erzurum ile çevresini yönettiğini, ölümünden sonra yerine sırasıyla Melik Muhammed, Çakdaş ve Melikşah bin Muhammed'in geçtiğini, Melikşah'ın bağımsız olmak istediğinde, 1202 yılında Selçuklu sultanı tarafından öldürüldüğünü, Çemişgezek beylerinin de öldürülen Melikşah'ın soyundan geldiklerini aktarır. Bu ifadelerini güçlendirmek için Melikşah isminin Kürtçede Melkiş şeklini aldığını ve Çemişgezek beylerinin adlarının hiçbir şekilde Arap ve Kürt adlarıyla ilgisi olmadığını vurgular.²

Şeref Han, Saltuklu Beyi Melikşah'ın soyundan gelen ve yine ismi Melkiş olan birisinin bölgede kısa sürede güçlendiğini, 32 kale ile 16 nahiyeyi ele geçirdiğini, üç kısma ayrılan Melkişlerden bin kadar ailenin İran'a gittiğini, bunlardan bir kısmınınsa Şah'ın muhafız subayları arasına katıldığını kaydetmektedir. Şeref Han, ayrıca Melkişlerin hâkimiyetinde olan toprakların genişlik ve önem bakımından, uzak yakın herkesçe Kürdistan adıyla

¹ Şerefhanlar ve bölge tarihi açısından önemli bilgiler veren ve Farsça olarak kaleme alınmış bu eser, Osmanlı döneminde birçok defa çoğaltılmış ve iki defa tercüme edilmiştir. İlk tercüme H. 1078 yılında Muhammed b. Ahmed b. Mirza tarafından yapılmıştır. Bu tercümenin müsveddesi Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tasnifi Yazmalar kısmında 364 numarada kayıtlıdır. Temize geçirilmiş hali ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet El Yazmaları Bölümü'nde 943 numarada kayıtlıdır. İkinci tercüme ise H. 1092 yılında Şem'i tarafından yapılmış olup Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığı 1469 numarada kayıtlıdır.

² Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, (çev. Abdullah Yeğin), Nûbihar, İstanbul, 2014, s. 209-210. Şerefhan'ın Bitlis beyleri örneğinde de görüleceği gibi 16. yüzyıl öncesine dair aktardığı bazı bilgilerin doğruluğu tartışmaya açıktır. Dolayısıyla Çemişgezek beylerinin kökenlerine dair verdiği bu bilgilere de ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Dehqan, Vural Genç, "Mirlivâ of Malatya: A Correction of Sharaf Khân's Statement Concerning his Father", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 169/1 (2019), pp. 235-238.

tanındığını; berat, emirname ve diğer sultanlık belgelerinde bu ad geçtiği zaman, bu vilayetin anlaşıldığını ve Kürtler arasında Kürdistan sözcüğünün Çemişgezek vilâyetini belirtmek için kullanıldığı bilgisini de aktarır.³

Melikşah'tan sonra beyliğin başına kimin geçtiğini bilemiyoruz. Şerefhan, bu konuda ayrıntıya girmeden yalnızca Çemişgezek beylerinin Cengiz Han, Timurlenk ve oğlu Şahrüh Mirza ve Türkmen Kara Yusuf zamanlarında burayı ellerinde tuttuklarını belirtir.⁴ Fakat Karakoyunlu hükümdarı İskender, 1422'de Tebriz'den Hoy şehrinin batısındaki Sökmenâbâd'a gittiğinde yanında Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük tarafından ülkesinden kovulan ve sürekli kendisine Diyarbekir'e yürümesini ve kaybettiği topraklarının geri alınmasını telkin eden Çemişgezek hâkimi Emir Yelman'ın oğlu Şeyh Hasan vardı.⁵ Kara Yülük Osman, bu bölgeyi muhtemelen 1421'de Şeyhkendi'de Karakoyunlularla yaptığı savaştan hemen sonra ele geçirmişti.⁶

Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman'ın 1435 yılında ölmesinin ardından bir süre babası ve amcaları arasındaki mücadelelerle uğraşan Uzun Hasan, Cihangir Mirza'nın devletin başına geçmesiyle ona tabi olmuş, ancak onun 1452 yılında Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah ile anlaşmasına karşı çıkararak hizmetinden ayrılmıştı. Bu tarihten sonra bağımsız hareket ederek Karakoyunlu topraklarına akınlar düzenlemiş, Mazgird hâkimi amcası Kasım Bey'in kuvvetini zayıflatmış ve Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan'ı kendisine tabi kılmıştı.⁷ Ancak Şerefhan, Uzun Hasan'ın Kürdistan beylerinin ve köklü ailelerinin, özellikle de Karakoyunlu sultanlarıyla dostluk kurmuş olanların köklerini kazımaya karar verdiğini, bu bağlamda Akkoyunlu konfedere aşiretlerinin en geniş kollarından olan Harbendeluları Çemişgezek taraflarına gönderdiğini, bunların bölgeyi Şeyh

³ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 210.

⁴ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 210.

⁵ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, I, TTK Yay., Ankara 1967, s. 124; M. Halil Yinanç, toprakları elinden alınan Çemişgezek beyinin Pir Hüseyin Bey olduğunu yazmaktadır. Bkz. M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", *İA*, c. 6, İstanbul, 1977, s. 258.

⁶ Ahmet Toksoy, "Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", *TÜBAR-XXXV* (2014-Bahar), s. 248; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 436.

⁷ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *DİA*, c. 42, İstanbul, 2012, s. 262.

Hasan'dan aldığını, onun ise ülkesini gasp edenlerden geri alıp yönetime tekrardan sahip olduğunu yazmaktadır.⁸ Oysa Uzun Hasan'ın, Şeyh Hasan ile iyi ilişkiler kurduğu 1460 yılında Koyulhisar kalesini zapt edip Amasya ve Tokat'ı yağmalamasının ardından savaşmak amacıyla Yassı Çemen'e gelen Fatih Sultan Mehmed'e elçi olarak annesi Sara Hatun'la beraber onu göndermesinden açıkça anlaşılmaktadır.⁹

Yaklaşık 39 yıl Çemişgezek beyliği yapan Şeyh Hasan'dan sonra hakkında hiçbir malumat bulunmayan Sohrab Bey, beyliğin başına geçer. Sohrab Bey, bir süre hüküm sürdükten sonra yerini büyük oğlu Hacı Rüstem Bey'e bırakır. Rüstem Bey, beyliğin başındayken İran'da yaşanan bazı gelişmeler onun için yeni bir konjonktür doğurur. Şah İsmail, 1501'de Tebriz'i alarak 12 İmam Şiiliğini esas alan doktrinini ilan edip Azerbaycan'dan sonra Diyarbakir ve Elbistan'a kadar giderek Akkoyunlu bakiyelerini ortadan kaldırır. Bu esnada Van Gölü çevresinde bulunan birçok Kürt beyiyle birlikte Çemişgezek Beyi Rüstem Bey de Tebriz'e giderek Şah İsmail'e bağlılığını bildirir.¹⁰ Şerephan da eserinde, Rüstem Bey'in Şah İsmail tarafından Kızılbaş Türkmenleri toparlayıp Safevî ordusuna katılmalarını sağlamak için, Anadolu'ya gönderilen Nûr Ali Halife'ye ülkesini çatışmasız ve savaşız teslim ederek itaatini bildirmek için Şah'ın sarayına gittiğini, onun da kendisine Irak'a bağlı bazı yerlerin yönetimini verdiğini yazmaktadır.¹¹ Safevî Devleti'nin kuruluş aşamasında Şah İsmail'in çağrısı ile ona katılanlar arasında Çemişgezekliler de vardır. Safevî ordusunda önemli görevlere getirilen Çemişgezekliler, kuzey ve doğu İran'da yerleştiler ve uzun yıllar boyunca doğu sınırını Özbeklere karşı müdafaa ederler. Safevî kronikleri Çemişgezeklilerden ayrıntılı olarak bahsederler.¹²

⁸ Şerephan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 211.

⁹ V. Minorsky, "Uzun Hasan", *İA*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 92.

¹⁰ Şerephan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 441.

¹¹ Şerephan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 211.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tarikh-e Qizilbashan*, Ketabkhane-ye Melli-ye Malek (Tahran), nr. 6284; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem-ârâ-i Abbâsî*, (Haz. İraj Afshar), c. 1, Tahran, 1382; Fazlı Beg Khuzani Isfahani, *Afzal al-Tawarikh: A Chronicle of the Reign of Shah Abbas*, (Ed. Kioumars Ghereghlou), c. II, Gibb Memorial Trust, 2015.

Şah İsmail'in Kürt beylerine karşı uyguladığı bu politikalar, dedesi Uzun Hasan'inkinden farksızdı. Kendisine itaat eden bazı Kürt mirlerini Diyarbakir hâkimi Muhammed Ustaclu'nun kıskırtmasıyla tutuklarken bazılarını bölgede uygulayacağı Kürt siyaseti doğrultusunda kendisine bağlaşıklık amacıyla serbest bırakmış, bazılarını da Çemişgezek Beyi Rüstem Bey gibi hediyelerle onurlandırarak kendi ülkeleri dışında birtakım topraklar vermişti. İran Şah'ı, uyguladığı bu siyaset çerçevesinde Çemişgezek taraflarını da Nur Ali Halife'ye vermişti.¹³ Şeref Han, Nur Ali Halife'nin "doğru yoldan saparak" Çemişgezek vilayeti halkına baskı uygulamaya başladığını ve birçok kişiyi öldürdüğünü söyler. Bu durum, ahaliyi ayaklanmaya sevk etmiş, halk öncelikle Hacı Rüstem'e haber göndererek gelip ayaklanmanın başına geçmesini istemişti. Fakat bu sırada Hacı Rüstem, Irak, Fars ve Azerbaycan ordularıyla Çaldıran'da Sultan I. Selim'le savaşmaya giden Şah İsmail'in yanında bulunuyordu.¹⁴

ÇALDIRAN SAVAŞI VE SONRASI BÖLGEDEKİ FAALİYETLER

Şah İsmail'in Anadolu'daki Kızılbaş takipçileri arasında sahip olduğu güçlü nüfuzu, devam edegelen propaganda faaliyetleri, İran'a sığınan şehzade Ahmed'in oğlu Murad meselesi, uluslararası ticaretten elde edilen gelirlerin paylaşımına dair yaşanan sorunlar, Şah İsmail'in Karamanoğulları ve Turgutoğullarıyla ittifak teşebbüsleri gibi olaylar iki ülke arasında gerginliği arttırmış ve nihayetinde savaşa neden olmuştu.¹⁵ 23 Ağustos 1514'te İran Azerbaycan'ında Çaldıran Ovası'nda başlayan Osmanlı-Safevî çarpışmalarında Şah İsmail, önce Tebriz'e oradan da Dergezîn'e çekildi, daha fazla direnemeyen İran ordusu dağıldı.¹⁶

¹³ Vural Genç, *Accm'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihiçi İdris-i Bidlîsî*, TTK Yay., Ankara 2019, s. 327.

¹⁴ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 212.

¹⁵ Bekir Biçer, *Kürtler*, Çizgi Yay., Konya 2014, s. 199-200; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 20; Feridun Emecen, "Selim I", *DİA*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 407-408.

¹⁶ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih IV*, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1979, s. 196; Çaldıran Savaşı'nın ayrıntıları için bkz. İdris-i Bidlîsî, *Selim*

Kazanılan bu başarı, Osmanlılar için son derece önemliydi. Zira Osmanlılar, bu zaferle bütün İslâm dünyasına ideolojik üstünlük sağladıklarını ve bundan dolayı aykırı ve dışlanan Heterodoks gruplara karşı koyma görevini üstlendiklerini düşünmüşlerdi. I. Selim, savaşta kazandığı başarıyı sağlamlaştırmak için Tebriz'e yürümeye karar verdi. İdris-i Bidlisî'nin de içerisinde bulunduğu bir heyeti 500 yeniçeriyle önden Tebriz'e gönderen padişahın kendisi de Kuşçu Çemeni adlı mevziye geldiğinde kendisine itaat etmek için 50 adamıyla gelen Kürt beylerinden Hacı Rüstem'i hapse attırdı, iki gün sonra da adamlarıyla birlikte öldürttü. I. Selim, aynı şekilde 5 Eylül'de kendisine katılmak için 150 adamıyla gelen Kürt Halid Bey'i de divanda verdiği ziyafet esnasında öldürmüştü. Bunun sebebi her iki şahsın Şah'ın yakın adamları olması ve daha önce Anadolu'da çeşitli isyanlara katılmalarıydı. Safevî kaynaklarına göre bu iki şahıs, aslında Şah İsmail'e son derece bağlı fedailerdi, bunların asıl düşüncesi Osmanlılara katılmak bahanesiyle I. Selim'e karşı suikast düzenlemektir. Hatta onların doğrudan bu maksatla Şah İsmail tarafından görevlendirilmiş oldukları iddia edilmektedir.¹⁷ Bu beylerden Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem de Şah İsmail'e itaat etmiş ve Çaldıran Savaşı'nda onun yanında yer alarak Osmanlı ordusuna karşı savaşmıştı.¹⁸

Çemişgezek hâkimi Hacı Rüstem'in öldürülmesini Hoca Sadeddin, Şah'a ayak uydurmasına ve Çaldıran'da Osmanlılara karşı savaşmasına bağlar.¹⁹ Şeref Han, bunu, Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli seferi sırasında Kemah üzerine yürüdüğünde kale muhafızının kaleyi teslim etmek istediği halde, Rüstem Bey'in buna engel olup bir süre sonra burayı Şah İsmail'e tes-

Sah-nâme, (Haz. Dr. Hicabi Kurlangıç), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001; s. 180-187; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, IV, s. 199-210; Sükrî-i Bitlisî, *Selîm-nâme*, (Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmed Gül), İsis Yay., İstanbul, 1995, s. 161-182; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2011, s. 118-145; Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993, s. 193-195; Vural Genç, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran 1514*, Bengi Yay., İstanbul, 2011.

¹⁷ Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 145-146.

¹⁸ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 67-68.

¹⁹ Hoca Sadeddin, Rüstem Bey'in oğlu ve yüz elli adamıyla birlikte öldürüldüğünü yazmaktadır. Bkz. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, IV, s. 219.

lim etmesine ve bu olayın detaylarının o sırada padişahın yanında bulunan Akkoyunlu ümerasından Ferruhşad Bey'in anlatmasına bağlamaktadır.²⁰

Çaldıran zaferinin ardından Osmanlı kuvvetleri 6 Eylül 1514'te Tebriz'e girdi. I. Selim, burada kalıp bahar aylarında yeniden Şah İsmail üzerine gidip onu ortadan kaldırmayı planlıyordu.²¹ Ancak ordunun geri dönmek istemesi, lojistik ve erzak sıkıntısı gibi nedenler bu planını hayata geçirmesini engelledi. 14 Eylül 1514'te ordusuyla beraber kışı geçirmek üzere Amasya'ya doğru yola koyuldu.²²

Çaldıran zaferinden sonra Anadolu'da nispeten sakin bir ortam hâkim olduysa da I. Selim'in Doğu Anadolu'nun tam anlamıyla kontrolünü sağlamak için yapacağı pek çok işi bulunuyordu.²³ Bu işlerden ilki; uzun süre Akkoyunlu hizmetinde görev yapan, İran ve Kürdistan ahvaline son derece vâkıf İdris-i Bidlîsî'yi,²⁴ Çaldıran zaferi fetihnamesini iletmek, bölgedeki Kürt beylerini Osmanlı tarafına çekmek ve Şah İsmail kuvvetlerini buralardan çıkarmaya ikna için Urmiye ve Uşneviye'den başlayarak Diyarbekir ve Malatya'ya kadar bütün Kürt beldelerine gitmekle görevlendirmek oldu.²⁵

Bu arada babası Hacı Rüstem'in öldürüldüğü haberini Irak'ta öğrenen oğlu Pir Hüseyin Bey, Mısır Memlükleri'ne sığınmak üzere yola çıktığında, Malatya'dan geçerken buranın Memlükler tarafından atanan valisi Mamay'a alacağı pozisyona dair danışma gereği duydu. Mamay, Memlüklerin içinde bulunduğu durumdan dolayı yapması gereken en doğru şeyin Rum tarafı-

²⁰ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 211.

²¹ Bu planın oluşmasında Sünni âlimlerden bazılarının I. Selim'e yazdığı mektuplardaki tahrik edici ifadeler de etkili olmuş olmalıdır. Tahrik edici dil kullananlardan biri de Şah İsmail baskısı yüzünden Maverâünnehir'e kaçmak zorunda kalan Hâce Molla İsfahani idi. Molla İsfahani, I. Selim'e yazdığı biri Farsça diğeri Türkçe iki manzum mektupta, Şah İsmail'in başının gövdesinden ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Mektupların tercümesi için bkz. İdris-i Bidlîsî, *Selîm Sah-nâme*, s. 125-130.

²² Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye*, I, İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 138.

²³ Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 145-147.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bidlîsî.

²⁵ Hoca Sadeddin, *Tâci't-tevârih*, IV, s. 246.

na hareket etmek ve Sultan Selim'e sığınmak olduğunu söylemişti. Aldığı tavsiye üzerine Pir Hüseyin Bey, bu sırada Amasya'da bulunan Sultan Selim'in huzuruna çıkarak bağlılığını bildirdi. Şeref Han, I. Selim'in babasını, kardeşini ve Melkişî Aşireti reislerinden 50 kişiyi öldürmesine rağmen otağına gelme cesareti gösteren Pir Hüseyin Bey'in bu hareketine hayran kaldığını ve ona ataları zamanından beri yürüklükte bulunan usul gereğince Çemişgezek Beyliği görevini verdiğini aktarır.²⁶ I. Selim'in bu hareketi, muhtemelen kendisinin gönüllü elçisi ve propagandisti Bidlîsî'den gelen raporlardan, Urmi vilayetinden başlayarak İmadiye, Soran, Bohtan, Nemran, Rojikan, Eyyübîler ve diğer Kürt memleketlerinden sözleşme ve anlaşmalar yoluyla biat almış olduğunu öğrenmesiyle yakından ilgiliydi.²⁷

Çemişgezek Beyliği görevi verilen Pir Hüseyin Bey, hemen harekete geçerek ata topraklarını elinde tutan Şah İsmail'in adamlarından Nur Ali Halife'ye karşı mücadeleye girişti. I. Selim, eski mirahuru Akkoyunlu Bıyıklı Mehmed Paşa'yı da Çemişgezek'in Safevîler'den alınması için görevlendirdi. Bıyıklı Mehmed Paşa, Nur Ali Halife'yi Ovacık yöresindeki Tekir yaylağında Haziran 1515'te ağır bir yenilgiye uğrattı.²⁸ Şerefhan ise Pir Hüseyin Bey'in işi aceleye getirip Bıyıklı Mehmed Paşa'yı beklemeden topladığı kuvvetlerle Nur Ali Halife'yi yendiğini ve başını keserek öldürdüğünü aktarmaktadır.²⁹ Bu olaydan sonra Pir Hüseyin Bey, ata topraklarını tamamen ele geçirdi. Pir Hüseyin Bey'in beratını ve elkabını bizzat İdris-i Bidlîsî kaleme alıp formüle etti.³⁰

Pir Hüseyin Bey, Çaldıran Savaşı sonrasında bölgede Safevîlere karşı devam eden mücadelede aktif rol almaya devam etti. Mardin için girişilen mücadelede Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kumanda ettiği Osmanlı ordusunun sol kanadında yer aldı ve Ustaclu Karahan'ın kumanda ettiği Safevî ordu-

²⁶ Şerefhan Bitlîsî, *Şerefname*, c. I, s. 213-214; Hoca Sadeddin, *Tâcü'r-tevârih*, IV, s. 230-231; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 164.

²⁷ İdris-i Bidlîsî, *Selîm Sah-nâme*, s. 253.

²⁸ Tarih-i Kızılbaş'tan, Kitabkhane-ye Malek, nr. 6284, s. 53; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 39.

²⁹ Şerefhan Bitlîsî, *Şerefname*, c. I, s. 214.

³⁰ Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî*, s. 335.

suna karşı başarılı bir şekilde savaştı.³¹ Böylece 1515 Eylül ortasında Amid'in fethi tamamlanmış, fetih haberi I. Selim'e 22 Ekim 1515'te toplanan Divân-ı Hümayun'da ulaşmıştı.³² Bundan on üç gün sonra da Diyarbekir Beylerbeyliğine Bıyıklı Mehmed Paşa atanmıştı. 19 Kasım 1515'te ise Küçük Ahmed, Diyarbekir'e gönderilen biri beylerbeyi yirmi ikisi sancakbeyi beratı ve istimâletnamelerden oluşan otuz tuğralı kâğıdı Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bidlîsî'ye ulaştırmak üzere harekete geçmişti.³³ I. Selim, Diyarbekir eyaletinin teşkilat ve taksimi işini gönderdiği fermanla şu şekilde ifade etmişti: "...her beye ne sancak verildiği ve ne vecihle tevfiż olunduğu ve elkâbları nice yazıldığı ve re'ayetleri ve in'amları ne vecihle olduğu ber-sebîl-i tafsîl i'lâm olunup amma bir vecihle tertib ve ta'yin oluna ki birbirini arasında olan esâs-ı irtibât tezelzül ve tahallül bulmak ihtimali olmaya. Ve ol beravattân gayri istimâlet-nâmeler gönderilmek lâzım olan beyler için dahi nişanlı beyaz kağıtlar irsâl olundu. Anlar dahi her beye ne vechle istimâlet-nâme gönderilmek münasip ise inşâ olunub in'amlarıyla bile irsâl idesiz ki her husus bunda dahi mufassal ve meşrûh ma'lûm ola".³⁴

DIYARBEKİR EYALETİ'NİN İDARİ TEŞKİLATLANMASINDA ÇEMİŞGEZEK

Çaldıran zaferinin ardından merkezi Amid olarak teşkil edilen beylerbeylik; Diyarbekir, Musul, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Bitlis'e kadar uzanan bir alanı ve bu bölgede yaşayan yerleşik veya göçebe birçok aşiret

³¹ İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, s. 279-280.

³² Haydar Çelebi Ruznâmesi, Ferîdun Bey, *Münşâcâtü's-Selâtin* (içinde), c. I, İstanbul, 1274, s. 470.

³³ Haydar Çelebi Ruznâmesi, (*Münşâcâtü's-Selâtin* içinde), s. 470-471; Diyarbekir Beglerbegiliği Mehmed Beg'e virilüb Âmid-i mahrûse taht oldu. Ve Diyarbekir'den yirmi üç pâre sancak virildi. Bkz. Ali Sarıkaya, Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014, s. 133-134.

³⁴ İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, s. 284-285; Bidlîsî'ye gönderilen ferman örneği için ayrıca bkz. Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, IV, s. 271-272.

ve ulusları kapsamaktaydı.³⁵ I. Selim'in eyaletin taksim işine dair gönderdiği fermanın ardından Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bidlîsî, beylerbeyliğine bağlı olacak sancakların ilk idari statülerini etnik, sosyal, iktisadî ve aşiret yapılarına göre belirlediler.

Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bidlîsî tarafından hazırlanan bu düzenleme, klasik Osmanlı sancak tevcih ve tasarruf uygulamasına yeni bir usul getirmişti. Zira bu tevcih şeklinde, Kürt aşiretlerinin yaşadığı bölgeler; seferler sırasındaki hizmetleri ve bölgede uzun yıllardır devam eden yönetim gelenekleri göz önüne alınarak sancaklara ayrıldı ve bunların sancakbeyliği irsi olarak Kürt aşiret beylerine kayd-ı hayat şartıyla bırakıldı. Bunun dışında kalan özellikle aşiret etkinliğinin az ve Kürt nüfusunun nispeten düşük olduğu, tarıma ve şehir yapısına uygun ve tımar sisteminin uygulandığı alanlar da klasik Osmanlı sancağı denilen idârî ünitelere ayrıldı. Bu iki tür ünite, başında Osmanlı ümerâsından beylerbeyinin olduğu Diyarbekir vilâyetine bağlandı. İdarî, malî ve askerî olarak bütün sorumluluk Diyarbekir beylerbeyine verildi.³⁶ Bu çerçevede Çemişgezek yurtluk-ocaklık statüsü ile Pir Hüseyin Bey ve evlatlarına bırakıldı. Bu idari statüye göre Çemişgezek, Osmanlı toprak ve tımar sistemine dâhil edildi. Beyin kendisine haslar tahsis edildikten sonra sancağın kalan gelirleri tımar, zeamet ve has ünitelerine bölündü. Ancak bu statüsü uzun sürmeyecek, bir müddet sonra idari yapısı değiştirilecekti.

Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bidlîsî tarafından oluşturulan sistemin listelerinin yer aldığı ilk belge TSMA. d. 9772 numaralı defterde kayıtlıdır.³⁷

³⁵ M. Halil Yinanç, "Diyarbakir (Diyarbakir Şehir ve Bölgesindeki Vuku'atın Tarihi)", *İA*, III, İstanbul, 1966, s. 623; Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üni., Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23 (İstanbul, 1969), s. 29.

³⁶ Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 73-74.

³⁷ Ö. Lütfi Barkan, Nejat Göyünç, Metin Kunt, Bilgin Aydın ve Rifat Günalan defterin 1520 veya 1521 senelerinde düzenlendiğine işaret etseler de Orhan Kılıç defterin 1520 yılında tanzim edildiğini ancak 1515/16-1520/21 yılları arası durumu yansıttığını, Murat Alanoğlu ise 1516 yılında düzenlendiğini iddia etmektedirler. Bkz. Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, Cilt: 15, No: 14, Ekim 1953-Temmuz

Defterde Diyarbekir vilâyeti iki kısma ayrılmış, öncelikle Diyarbekir vilâyetine bağlı klasik sancaklar yazılmış, ardından *Cemaat-i Kürdan* başlığı ile 28 adet livâ kaydedilmişti. Bu sayı daha önce Bıyıklı Mehmed Paşa'ya sancakbeyliği için gönderilen boş berat sayısını karşıladığı için ilk beylerbeylik tevcihât listesi olarak kabul edilmektedir. Bu listede Çemişgezek, *Cemaat-i Kürdan* başlığıyla yazılan livâlar arasında ilk sırada kayıtlıdır.³⁸ I. Selim tarafından daha önce gönderilen fermanla sancakbeylerin yıllık gelir miktarlarının yazılması istenmiş olmasına rağmen Hüseyin Bey'in hasılat kısmının boş bırakılması bu kısımda yazılan sancaklarda tahrir yapılmaması ve sancak gelirlerinin sancakbeyi tarafından toplanmasından kaynaklanmaktaydı.

İlk idari tevcihât listelerinden sonra idârî düzeni yansıtan veriler, I. Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında tanzim edildiği düşünülen kanunname mecmuasında mevcuttur.³⁹ Bu kanunnamede Diyarbekir vilâyeti; 12 livâdan oluşan *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir* ve 18 sancaktan oluşan *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir ma'a Kürdistan* olarak iki kısma ayrılmıştı. Bu listelerde Çemişgezek, normal Osmanlı sancağı olarak ilk başlık altında ikinci sırada kayıtlıdır. Sancakbeyi Hüseyin Bey olup 1.700.000 akçe hâs tasarruf etmektedir.

I. Süleyman'ın saltanat yıllarında tanzim edilen kanunname mecmuasının ardından yapılan yeni idari düzenleme 1526-27 yılına tarihlenen TSMA. d. 10057 numaralı defterde yer almaktadır. Bu deftere; *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir* kısmına 10, *Ümerâ-i Kürdistan* kısmına 18 sancak kaydedilmiştir. Çemişgezek bu defterde *Ümerâ-i Kürdistan* kısmına *Eyâlet-i Çemişgezek* olarak yedinci sırada yer alır. Bu tevcihâta Çemişgezek sancağı nor-

1954, İstanbul, 1955, s. 303; Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", s. 26; Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1978, s. 59; Bilgin Aydın-Rifat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (2011), s. 34; Orhan Kılıç, "Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî ve Kürtler", *Yavuz Sultan Selim Dönemi Bursa*, (Ed. Nilüfer Alkan Günay), Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2018, s. 204; Alanoğlu, *Palu Hükümeti*, s. 74.

³⁸ TSMA. d. 9772, s. 4a-5a.

³⁹ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Kanunnâme Mecmuası*, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, No: 1969, vr. 121a.

mal Osmanlı sancağı olmaktan çıkarılarak, *Ümerâ-i Kürdistan*'a kaydedilmiş ve mertebe olarak Çemişgezek Beyi Hüseyin Bey'in kendisinden sonra sıralanan on bir beyden daha üstün olduğu ve kendisine yazılan fermanlarda *alamet-i şerife itimâd idesiz* yazılmayacağı, *siz* diye hitap edileceği belirtilmişti.⁴⁰ Listede ilk yedi sırada yer alan Cizre, Bitlis, Hısnıkeyf, Soran, Hakkâri, İmadiye ve Çemişgezek beyleri için; *Kürdistan'ın ümerâ-i izâmından* olduklarının belirtilmesi, muhtemelen daha önceden kendi topraklarında yönetim geleneğine sahip olmaları ve kendi adlarına para bastırıp, hutbe okutmalarından kaynaklanmaktaydı.⁴¹

1526-27 yıllarına tarihlenen TSMA. d. 5246 numaralı defterde bir tevcihât listesi bulunmaktadır. Burada *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir* kısmında 10 sancak, *Vilâyet-i Kürdistan* kısmında 16 eyalet sıralanmıştı. Çemişgezek bu defterde *Vilâyet-i Kürdistan* kısmında *Eyalet-i Çemişgezek* şeklinde altıncı sırada kaydedilmişti.⁴²

Burada şunu ifade etmek gerekir ki listede eyalet olarak ifade edilen birimleri daha sonra beylerbeylik veya vilâyetin eşdeğeri olarak kullanılacak *eyalet* tabiriyle karıştırmamak gerekir. Nitekim sancaklardan müteşekkil beylerbeyliklerin başlarına vezir rütbeli paşalar atanmaya başladıktan sonra *eyalet* tabirine doğru tedrici bir geçiş söz konusudur. Bu listede *eyalet* diye ifade edilen idari birimlerin başındaki kişiler, *bey* unvanı ile anılıp sadece kendi sancak bölgelerindeki idari işlerden sorumluları. Dolayısıyla bu tevcihât listelerinde yer alan sancaklar daha sonra *hükümet* veya *yurtluk-ocaklık* tabiriyle anılacak ve hükümet sancakların başındaki beyler de *hâkim* olarak zikredilecekti. Netice itibarıyla *Vilâyet-i Kürdistan*, Ekrâd beylerinin idaresindeki sancakları ifade etmektedir.⁴³

1526 yılına kadar yaşadığını bildiğimiz Pir Hüseyin Bey'in hangi tarihte öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Şerefhan, onun tam 30 yıl ül-

⁴⁰ TSMA. d. 10057.

⁴¹ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 131-206.

⁴² TSMA. d. 5246.

⁴³ Orhan Kılıç, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16.-18. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)*, Cilt: I, TTK Yay., Ankara 2014, s. 183-184.

kesini yönettiğini ifade etmiş olsa da⁴⁴ bu mümkün gözükmemektedir. Zira Pir Hüseyin Bey, Haziran 1515'te Nur Ali Halife'yi yendiği ve ülkesine sahip olduğu,⁴⁵ I. Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Sultaniye'ye geldiği zaman Çemişgezek sancakbeyliğine Dulkadiroğlu Ali Bey'i atadığı bilinmektedir.⁴⁶ Bu durumda Pir Hüseyin Bey'in yaklaşık 20 yıl Çemişgezek'i yönettiği ortaya çıkmaktadır.

Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra geride kalan 16 erkek çocuğu, aralarında anlaşamadıkları için babalarına *yurtluk-ocaklık* olarak verilmiş olan sancak dört kısma ayrılmış; üçü Pir Hüseyin Bey'in oğullarına sancak olarak tevcih edilmiş, Çemişgezek merkez olmak şartıyla birkaç nahiyeyle birleştirilerek klasik sancak haline getirilmişti. Çemişgezek sancağının idari statüsündeki değişimin muhtemel iki nedeni vardı. Bunlardan ilki; Osmanlı idaresinin bütün imparatorlukta hâkim kılmak istediği sancak tipinin klâsik sancak tipi olması ve bu amaçla Çaldıran zaferinden sonra her fırsatta Pir Hüseyin Bey'e verilen imtiyazları azaltma çabası,⁴⁷ ikincisi; babalarının ölümünden sonra Çemişgezek sancakbeyliğine ümeradan birinin atanmasını sindiremeyen oğullarının I. Süleyman'ın huzuruna çıkararak atalarının topraklarının iki sancak ile on dört tımar ve zeamete ayrılmasını istemeleri ve bu isteklerinin padişah tarafından kabul edilmesiydi.⁴⁸ Osmanlı merkezi idaresine entegrasyon politikası çerçevesinde Çemişgezek, 1515'ten sonra idari statüsü ilk bozulan beylik oldu. Osmanlı merkezi yönetimi, her bir beyliğe kendi şartları ve dinamikleri doğrultusunda bir politikayla yaklaştı. Ancak uzun vadedeki hedef, onları merkeze tam anlamıyla entegre etmektir.

MAZGİRD SANCAĞI'NIN KURULMASI VE SANCAK YÖNETİMİ

Mazgird'in bir sancak merkezi olarak ortaya çıkması, Çemişgezek beyliğinin idari yapısının bozulmasına rastlar. Pir Hüseyin Bey'in ölümünden

⁴⁴ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 214.

⁴⁵ Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, s. 39

⁴⁶ İsmail Hami Danişmend, İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul, 1971, s. 171 vd.

⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 36.

⁴⁸ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 215-216; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 236.

sonra Çemişgezek'e bağlı Mazgird nahiyesi sancak haline getirildi ve oğlu Muhammedî Mirzâ'ya verildi. Fakat Muhammedî Mirza'nın bir yıl sonra ölmesi ve geriye bıraktığı erkek çocuklarının da yönetimi ele alacak yaşta olmamaları sebebiyle onun 300.000 akçe tutan haslarının bir kısmı kardeşi Ferruḫşad Bey'e tevcih edildi.⁴⁹

Ferruḫşad, sancak beyi olduktan bir süre sonra kardeşleriyle anlaşamamış, kardeşleri onu Sultan'a ihanet ve devlet mallarını zimmetine geçirmekle suçlamışlardı. Bu suçlamalardan dolayı öldürülen Ferruḫşad Bey'den sonra sancağın başına Erzurum Beylerbeyi Arnavud Sinan Paşa'nın kardeşi Kasım Bey getirildi.⁵⁰ Bu durum, Mazgird'e hâkim olan yöneticilerin hepsinin Pir Hüseyin Bey soyundan olmadığını gösteriyordu. Yurtluk-ocaklık statüsünün teamüllerine aykırı olarak dışarıdan yaşanan bu müdahale, diğer Kürt beyliklerinde de sıklıkla görünen bir fenomen oldu. Merkezi otorite fırsatını bulduğunda onların mevcut statülerini bozarak imtiyazlarını almaktan geri durmadı.

Bu arada, hem Muhammedî Mirzâ'nın hem de Ferruḫşad Bey'in çocuklarına tımar ve zeametler verilerek memnun edilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Nitekim 1543 tarihli bir derkenarda sahihsiz kalan 9.000 akçelik bir tımarın; 8.000 akçelik kısmı Muhammedî Mirzâ'nın oğlu Behmen'e tevcih edildi.⁵¹ Yine 1553 yılında Muhammedî Mirzâ'nın diğer oğulları olan Mustafa Bey'e 20.000, İbrahim Bey'e 70.067 akçelik zeamet, Mehmed ve Zülfikâr beylere de 10.000'er akçelik tımar verildi.⁵² Benzer şekilde 1557 yılında da Ferruḫşad Bey'in oğlu Halil Bey'e 20.000 akçelik zeamet, diğer oğlu Hüseyin Bey'e de 16.721 akçelik tımar tevcih edildi.⁵³

Mazgird sancağının Pir Hüseyin Bey'in ailesinden olmayanlara verilmesi, Pertek Sancakbeyi Rüstem Bey'in tepkisine neden olmuş, daha önce

⁴⁹ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 216; 1543 tarihli bir derkenar kaydında Muhammedî Mirza'dan *300.000 akçelik haslar ile sancak verilen fevt olan Muhammedî Mirza* şeklinde bahsedilmiştir. Bkz. BOA, TT. d. 213, s. 9-15.

⁵⁰ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 216.

⁵¹ BOA, TT. d. 213, s. 15.

⁵² TKGM. TTD. d. 332, s. 80a-84a.

⁵³ TKGM. TTD. d. 332, s. 81a-82a.

Kürt beylerine verilmiş taahhütname⁵⁴ gereğince sancağın aileden birine verilmesini talep etmişti. Bu talep üzerine Mazgird sancağı Pir Hüseyin Bey'in oğullarından Pilten Bey'e tevcih edildi.⁵⁵ 26 Kasım 1553'te Pilten Bey'in yedi farklı yerde bulunan zemet gelirlerinin toplamı 30.499 akçe, ⁵⁶ sancakbeyliği yaptığı 21 Nisan 1555'te ona verilen hasların toplamı 225.469 akçeye ulaşmıştı.⁵⁷ Pilten Bey'e tevcih edilen has miktarının kardeşi Muhammedî Mirza'ninkinden düşük olmasının muhtemel nedeni, bu hasların bir kısmının hem Muhammedî Mirza'nın beş oğluna hem de Ferruhsad Bey'in iki oğluna tımar ve zemet olarak tahsis edilmesiydi.

Pilten Bey'in hangi tarihe kadar sancakbeyliği yaptığı kesin olarak tespit edilemese de 1574 yılında hâlâ sancakbeyliği görevini aktif olarak sürdürdüğü bilinmektedir.⁵⁸ Şerefhan, onun 1578 yılında Osmanlıların İran'a düzenlediği Şirvan Seferi sonrasında Erzurum'a dönen serdar Mustafa Paşa'dan izin isteyip Mazgird'e döndüğü sırada Tercan'da vefat ettiğini yazmaktadır.⁵⁹ Bu bilgiye göre Pilten Bey'in kendisine haslar verilen 1555'ten, Mustafa Paşa'nın Şirvan Seferi sonrasında Erzurum'a dönüş yılı olan 1579'un sonlarına kadar geçen yaklaşık 25 yıl zaman zarfında sancakbeyliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Pilten Bey'in ölümünden sonra Mazgird sancağı, III. Murad'ın emirnamesiyle büyük oğlu Ali Bey'e verildi. Ali Bey'e babasının sancakbeyliği

⁵⁴ Hukuksal bir muahede özelliği taşıyan ve I. Süleyman tarafından İrakeyn Seferi öncesi Kürt beylerinin desteğini almak amacıyla her bir beye ayrı ayrı nişan yazılarak tuğralı şekilde gönderilen bu taahhütnamede; Temlik edilen yerlerin bütün gelir kaynakları ve mahsulleri sancakbeylerine ve oğullarına neslen ba'de neslin temlik ve ihsan edilecekti. Bkz. TSMA. c. 1012; Belgenin tercümesi Nazmi Sevgen tarafından yapılmıştır. Bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (1968), s. 70-72.

⁵⁵ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 217.

⁵⁶ BOA, TT. d. 213, s. 13.

⁵⁷ TKGM. TTD. d. 332, s. 77b.

⁵⁸ BOA, A.DVNS. MHM. d. 25, s. 38; BOA, KK. d. 224, s. 214.

⁵⁹ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 217; Şerefhan, Pilten Bey'in bu sefere katılıp katılmadığı hakkında herhangi bir bilgi vermese de Kürt beylerinin bu esnada Osmanlıların yanında yer aldığı ifade edilmiştir. Bkz. Rudi Matthee, "The Ottoman-Safavid war of 986-998/1578-1590: motives and causes", *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 20, No: 1-2 (2014), ss. 1-20.

sırasında 10.000 akçelik tımar için emirnâme verilmişse de o, bu tımara sahip olmayıp beklemiş ve kendisine 1563'te Mazgird sancağı hasları ifrazından 1.169 akçelik tımar tahsis edilmişti. Ali Bey'in tımarı 1564'te 5.016 akçeye yükseltildi.⁶⁰ Bundan yaklaşık on yıl sonra 14 Ocak 1574'te Pilten Bey, sağır ve dilsiz yeğeni Murad'ın 10.000 akçelik tımarının 9.000 akçesinin oğlu Ali Bey'e verilmesini istedi. Bu isteği tımarın 2.000 akçelik kısmının Murad'a tekaüd bırakılması şartıyla kabul edildi ve böylece Ali Bey'in tımarları daha da artmış oldu.⁶¹ 1584'te Mazgird sancakbeyi olan Ali Bey'in, Mazgird ve Çemişgezek'te bulunan haslarının toplamı 265.497 akçeydi.⁶²

Ali Bey'in ölümünden sonra sancakbeyliği görevi büyük oğlu Haydar Bey'e, onun kısa süre sonra ölmesi üzerine de yürürlükteki usullere göre diğer oğlu Allahverdi Bey'e verilmişti.⁶³ 1605 yılında Şah Abbas'a karşı yapılan savaşta Osmanlı ordugâhında bulunan Mazgird beyi Allahverdi Bey öldürüldü.⁶⁴ Bu süreçte Safevîlerle devam eden savaşlarda Mazgird beylerinden lojistik destek de istendi. Bu beyler bizzat savaşa katıldıkları gibi zahire ve et gibi ordunun mühim ihtiyaçlarını karşılayan Ekrâd ümerasından idiler.⁶⁵ 1621'de Mazgird sancakbeyliği görevini yerine getirmekte olan Allahverdi Bey, savaşta ölen Allahverdi'nin soyundan gelen bir başka bey olmalıdır. Allahverdi bey, Mazgird ile Çemişgezek'te bulunan toplam 265.497 akçelik hasları tasarruf etmekteydi.⁶⁶ 1 Haziran 1632'de Mazgird, Diyarbekir beylerbeyi Murtaza Paşa'nın arzıyla ocak beylerinden

⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyleri Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM*, II (Ankara 1991), s. 252; Kumiko Saito bu rakamı 5.066 olarak vermektedir. Bkz. Kumiko Saito, "16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", *Osmanlı Araştırmaları*, LI (2018), s. 96.

⁶¹ BOA, A.DVNS. MHM. d. 25, s. 33.

⁶² Saito, "16. ve 17. Yüzyıl Anadolu'sunda Tımarlar", s. 90.

⁶³ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, s. 217.

⁶⁴ BOA, A. RSK. d. 1478, h. 1013, s. 66, 70.

⁶⁵ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinde İaşe, İkmal ve Lojistik Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s. 51.

⁶⁶ Saito, "16. ve 17. Yüzyıl Anadolu'sunda Tımarlar", s. 90.

Koca Bey'in oğlu Haydar'a verildi. Bu bilgi aynı zamanda Çemişgezek beyleri soyundan gelen yöneticilerin hâlâ Mazgird'in idaresinde olduklarını gösterir.⁶⁷ Mazgird 30 Haziran 1633'te bu defa ocak beyzadelerinden Halid Bey'e, hemen ardından ise oğlu Mehmed'e verildi.⁶⁸ Ardından bu görev İbrahim Bey'e tevdi edildi. İbrahim Bey, kısa süre sonra Mazgird'in idaresini oğlu Halil'e bıraktı. Hanedan mensuplarından Koca Bey oğlu Haydar kendi ocakları olduğu iddiasıyla duruma müdahale etti. Mazgird'in idaresini ele geçirdikten bir müddet sonra vefat edince tekrar yönetim krizi ortaya çıktı. Bu süreçte Sağman beyzadelerinden Halid, kanuna aykırı bir şekilde Mazgird'in idaresini ele geçirdi. Durumu kabullenmeyen Halil, Diyarbekir beylerbeyine gönderdiği arzda şikâyetini dile getirdi. Mehmed Paşa huzurunda bu mesele Halil Bey lehine çözüldü.⁶⁹ Bu kadar yaşanan sık değişiklikler ocak beyzadeleri arasında Mazgird'e hâkim olma rekabeti yaşandığına işaret etmektedir. Ocak mensubu beyzadeler, aldıkları destek doğrultusunda kendilerini Diyarbekir beylerbeylerine takdim ederek bey olarak atanıyorlardı. Bu durum genelde bir sonraki adayın benzer hamlesine kadar devam ediyordu.

Halid Bey'den alınan Mazgird, 14 Nisan 1634'te yurtluk-ocaklık olarak Halil Bey'e verildi.⁷⁰ Ancak öyle görünüyor ki 17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra sancığın idari yapısında değişiklikler yaşandı. Mazgird'in idari statüsü her ne kadar yurtluk-ocaklık olarak tayin edilmişse de bu bey soyundan gelenlerin atandığı anlamına gelmiyordu. Nitekim 20 Mayıs 1642'de Canik eski beyi olan Şemsi Paşa'nın oğlu Mehmed'in Mazgird'e atanması bu iddiayı desteklemektedir.⁷¹ 1633'ten sonra Mazgird'in idaresinde yaşanan krizin bu kararın alınmasını hızlandırdığı açıktır. Hanedan mensupları arasındaki çekişmelere Sağman beyzadelerinin de müdahale ederek idareyi ele geçirmelerinin eklenmesi merkezi otoriteyi böyle bir karar almaya sevk etmiş olmalıdır. Bu karar merkezi otoritenin Mazgird'i merkeze en-

⁶⁷ BOA, C. DH. 122/6095, s. 9; BOA, KK. d. 266, s. 78.

⁶⁸ BOA, C. DH. 122/6095, s. 9; BOA, KK. d. 266, s. 78.

⁶⁹ BOA, C. DH. 122/6095, s. 9.

⁷⁰ BOA, A. RSK. d. 1512, s. 80; BOA, C. DH. 122/6095, s. 9.

⁷¹ BOA, A. RSK. d. 1512, s. 80.

tegre etme politikasının bir parçası olarak okunmalıdır. Mehmed Bey'in idaresi, Halil Bey'in 18 Mayıs 1644'te tekrar atanmasına kadar devam etti.⁷² Yurtluk-ocaklık statüsüne sahip olan Mazgird, bu kez 31 Ekim 1651'de Budak Bey'e yeniden verildi. Belgedeki yeniden ifadesi Budak Bey'in bu tarihten önce de Mazgird beyi olduğunu gösterir.⁷³ Bu atama yeni bir yönetim krizini de beraberinde getirdi. Halil Bey Diyarbekir valisi Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkarak Budak Bey'in yönetimi haksız yere kendisinden aldığı dile getirdi. Bu şikâyet vesilesiyle Mazgird'in 200 yıldır yurtluk-ocaklık statüsü ile yönetildiğini öğreniyoruz. Mustafa Paşa bu davayı bir karara bağlayarak barışı hâkim kılmak maksadıyla Mazgird'i 23 Ocak 1653'te tekrar Halil Bey'in yönetimine verdi. Verilen karara göre Budak Bey, Mazgird'in idaresini haksız yere almıştı.⁷⁴ Mazgird, 4 Mart 1655'te Mustafa Bey adlı bir başkasına verildi.⁷⁵ Aynı senenin Temmuz ayında ise bu sefer Osman Bey'e verildi.⁷⁶

Çemişgezek beyliğinin idari yapısının bozulduğu 16. yüzyılın ilk yarısından sonra her ne kadar bağlı nahiyeler sancağa dönüştürülüp başlarına bey soyundan kimseler getirildiyse de yurtluk-ocaklık statüsündeki bu sancıklar ve beyleri hiçbir zaman Kürdistan ümerası arasında merkezi bir fonksiyona sahip olamadılar. 200 yıldan fazla yurtluk-ocaklık statüsü ile idare edilen Mazgird'in beyleri İran seferlerine katılmak gibi sınırlı görevler üstlendiler. Merkezi otoritenin fırsat buldukça müdahale ettiği Mazgird'in bu statüsü lağvedilinceye kadar devam etti.

NÜFUS VE YERLEŞME

Çaldıran zaferinin ardından merkezi Amid olarak teşkil edilen Diyarbekir beylerbeyliğinde farklı zaman aralıklarında tahrirler yapılmış ve bu tah-

⁷² BOA, A. RSK. d. 1512, s. 80.

⁷³ BOA, A. RSK. d. 1524, s. 71.

⁷⁴ BOA, A. RSK. d. 1526, s. 122.

⁷⁵ BOA, A. RSK. d. 1526, s. 402.

⁷⁶ BOA, A. RSK. d. 1529, s. 45.

rir sonuçları defterlere kaydedilmişti. Tahrirler, Osmanlı toprak ve maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ifade eder. Osmanlı devleti, sınırlarına dâhil ettiği bölgelerde yaptırdığı tahrirlerle; halkın oturduğu yerler ile işlerinin bütün özelliklerinden, malları ve ürünlerinin kaynaklarından haberdar olmuştu. Tahrir sonucunda hazırlanan defterlere şehir, kasaba, köy, mezra, yaylak-kışlak mahalleri ile buralarda yaşayanların kaydedilmesi, alınan vergi miktarlarının yazılması şehir tarihi çalışmalarında başvuru kaynağı olmalarını sağlamıştır.⁷⁷

Tahrir defterlerinin verdiği bilgiler, Mazgird nahiyesinin 16. yüzyıldaki yapısını ortaya koymada birtakım ipuçları vermektedir. Bu defterlerden ilki 1518 yılına ait olup İstanbul Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde TT. d. 64 numarada,⁷⁸ ikincisi 1523 yılına ait olup yine aynı arşivde TT. d. 998 numarada,⁷⁹ üçüncüsü ise 1541 yılına ait olup Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde TKGM. d. 00052 numarada kayıtlıdır.⁸⁰ Bu tahrir defterlerindeki verilere göre 16. yüzyılda Mazgird'in nüfus ve yerleşimi ile toprak, üretim ve sosyo-ekonomik durumu ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

⁷⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, I, (Haz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli), TTK Yay., Ankara 1988, s. 3; Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (28-29 Mayıs 1990), İstanbul, 1991, s. 145-146; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmiri (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 19.

⁷⁸ 6 Eylül 1518 tarihinde bitirilen tahrir sonuçlarını ihtiva eden defterde, Mazgird nahiyesine dair bilgiler defterin 831-842 sayfa aralığına kaydedilmiştir. Bkz. TT. d. 64.

⁷⁹ İcmal olarak hazırlanan bu defterde, Mazgird nahiyesine dair kayıtlar 172-173 sayfalarında kayıtlıdır. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından dizin ve tıpkıbasım şeklinde yayınlanmışsa da orijinal hâli tarafımızdan görülmüş ve incelenmiştir. Bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, *Defteri Hâkânî Dizisi: IV, 998 Numaralı Hınıs Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zül-kâdiriyye Defteri (937-1530) I*, Ankara 1998.

⁸⁰ TKGM d 00052; Bu defterin yeni numarası 164 olup bir nüshası İstanbul Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde TT. d. 213 numarada kayıtlıdır. Tamamen mufassal olarak düzenlenen defter Çemişgezek'e ait olup Mazgird nahiyesine dair kayıtlar 68b ile 83b sayfa aralıklarında kayıtlıdır.

Bir yerde nüfus ve yerleşimi belirleyen en önemli faktör, coğrafyadır. Nitekim bir yerin yerleşim için seçilmesinde arazisinin dağlık, ovalık, yaylalık, vadi, plato, yol istikameti oluşu, su kaynakları, iklim ve bitki örtüsü önemli etmenleri oluşturmaktadır. Bu özellikler kentlerin yerleşim düzenini belirlemekte, fiziki, sosyal ve ekonomik yapıyı şekillendirmektedir. Bu bağlamda Mazgird, vadilerle yarılmış dağlarla kaplı, tarıma elverişli toprakları sınırlı bir coğrafi yapıya sahiptir.

16. yüzyıl Osmanlı Devleti taşra teşkilatının temel idarî birimini sancaklar, sancakların alt birimini ise nahiyeler oluşturmaktaydı. Nahiyeler, genellikle bir yerleşim biriminden ziyade bir idarî üniteyi ifade etmekteydi.⁸¹ 1518 yılında Mazgird, Çemişgezek sancağına bağlı bir nahiyeye konumunda idi. Bu yıla ait defterde *karye-i nefis-i belde-i Mazgird* ifadesinin geçmesi, Mazgird'in *nefs* olarak ifade edildiği, dolayısıyla şehir denebilecek özelliklere sahip olduğu düşüncesini akla getirirse de buranın tam anlamıyla şehir özellikleri gösterdiği söylenemez. Zira Osmanlıda şehir, 150-200 hanelik bir yerleşim birimi olup genel olarak ticari ve sınai faaliyetlerin geliştiği, hizmet sektörünün önemli yer tuttuğu merkez olarak tanımlanırdı.⁸²

Ayrıca bir yerde tarım dışı üretimin yoğunluk kazanması ya da kalenin olması tam anlamıyla oraya şehir demeye yeter özellikler değildi. Nitekim Osmanlıda *nefs* teriminin her zaman şehir anlamı ifade etmediği çok defa sancak, kaza ve nahiyeye gibi idari, askeri veya adli merkezlerinin, hatta bazen 20-30 hanelik köylerin bile bu terim ile ifade edildiği bilinmektedir.⁸³ Dolayısıyla kayıtlara *nefs* olarak yansıyan Mazgird'i yönetim misyonu yüklenmiş kurumların eksikliğinden dolayı bir kasaba olarak kabul etmek, belki de daha doğru olacaktır.

⁸¹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s. 433.

⁸² Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt: II, TTK Yay., Ankara, 1981, s. 1265-1266.

⁸³ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1463)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1 (1991), s. 188; Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 55.

Tablo 1. 1518 Yılı Kayıtlarına Göre Mazgird'in Köyleri ve Hâne Sayıları⁸⁴

No	Köy	Mensubiyet	Hâne	Mücerred
1	Mazgird	M/GM	71	25
2	Atinik	M	17	3
3	İsmaillü	M	29	10
4	Ağyar-ı Ulyâ	M	16	2
5	Ağyar-ı Süflâ	M	8	1
6	Karye-i Pağnik	M	22	6
7	Danaburan	M	39	4
8	Orkinos	M	5	-
9	Esirük	M	11	3
10	Vasusi	M	10	2
11	Peri	M	29	8
12	Til	M	5	-
13	Camtur	M	19	10
14	Çankal	M	12	-
15	Çanakçı-yı Ulyâ	M	2	-
16	Çanakçı-yı Süflâ	M	4	1
17	Şanih	M	20	1
18	Kend-i Satıoğlu	M	7	1
19	Kend-i Kayacı	M	11	3
20	Mestoğlu	M	7	2
21	Hezirge	M	7	4
22	Harun	M	13	4
23	Yenice	M	13	2
24	Bilanlı	M	10	2
25	İkizpınar	M	8	-
26	Kastum	M	11	1
27	Şerek-i Ulyâ	M	11	-
28	Şerek-i Süflâ	M	18	12
29	Kirzuy	M	11	-
30	Kızılkale	M	16	4
31	Köprik	M	2	-
32	Göcen	M	3	1

⁸⁴ 6 Eylül 1518 tarihinde bitirilen tahrir sonuçlarını ihtiva eden defterde, Mazgird nahiyesine dair bilgiler defterin 831-842 sayfa aralığına kaydedilmiştir. Bkz. TT. d. 64.

33	Ziri	M	5	3
34	Zahranlu	M	8	-
35	Venk-i İn	GM	1	3.
36	Venk-i Balat	GM	3	-
37	Hazari	GM	46	18
38	Sancan	GM	47	14
39	Esidi	GM	20	11
40	Oris	GM	16	4
41	Corik	GM	10	4
42	Hozinkığ	GM	12	3
43	Şorda	GM	10	2
44	Köderiç	GM	11	2
45	Lemk	GM	11	2
	Köy: 45	667		175

1518 yılında Mazgird nahiyesi merkez karyesiyle birlikte toplam 45 köyden meydana gelen bir yerleşimdi. Bu köylerin 33'ünde Müslümanlar, 11'inde Hristiyanlar, yalnızca Mazgird merkezde Müslümanlarla Hristiyanlar birlikte yaşamaktaydı. Bütün yerleşimlerde toplam 667 hâne ve 175 mücerred (bekâr) kayıtlara geçmişti. En büyük yerleşim 71 hâne ve 25 mücerredin kaydedildiği Mazgird iken, en küçüğü sadece 1 hânenin kaydedildiği Venk-i İn idi.

Osmanlı'da vergiye esas olan bir maliye terimi özelliği de taşıyan hânenin kaç kişilik bir aileyi ifade ettiği meselesi tartışmalıdır. Tahrir defterlerinde geçen hâne, beş kişilik bir aile olarak genel kabul görse de⁸⁵ Doğu Anadolu'nun özellikleri ve tahrirler arasındaki nüfus artışının yüksek oluşu, hâne biriminin bu coğrafya için 7 kişiden az olamayacağı düşüncesini doğurmuştu.⁸⁶ Bu düşünceyle birlikte hâne rakamlarının bölgeye, sosyal yapıya ve aileye göre değişebileceği ve günümüzde dahi bu coğrafyada yaşayan ailelerin ortalama 7-8 çocuk sahibi olduğu gerçeğinden hareketle bu çalış-

⁸⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 12; Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979), s. 332; M. Mehdi İlhan, "On altıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, LIV/209 (Nisan 1990), s. 217.

⁸⁶ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 71.

mada bir hâne yedi kişi kabul edilmiştir. Yedi rakamı esas alındığında Mazgird nahiyesinde 1518'de yaklaşık 4.844 kişinin yaşadığını söylemek mümkündür.⁸⁷ Bu kişilerden 3.049'u Müslüman, 1.795'i Hristiyan idi. Bir başka ifadeyle nüfusun %63'ü Müslüman, %37'si Hristiyanlardan oluşmaktaydı.

Hristiyan yerleşimler içinde yalnızca Mazgird merkez için Eramine kaydı düşülmüş, diğerlerinin etnik kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Aynı şekilde Müslüman yerleşimleri arasında Şerek-i Süflâ, Kirzu ve Ziri için Ekrâd kaydı düşülürken diğerleri hakkında açıklayıcı bir ibare kullanılmamıştır. Tam bu noktada tahrir memurlarının etnik kimlik hakkında genellemelerde bulunma alışkanlıkları, bugün bazı kavramlara yüklenen anlamların 16. yüzyıldaki anlamlardan farklı olduğunu dikkate almak gerekmektedir. Osmanlı idaresinin, toplumu mensup olduğu dinî cemaate göre ayırması gibi hususlar göz önüne alınmadan, etnik köken hakkında yapılacak değerlendirmelerde daima hataya düşme ihtimali bulunduğu gerçeğini⁸⁸ göz önüne aldığımızda Mazgird nahiyesinde, Ermenilerin dışında sayıları az da olsa farklı etnik gruba mensup Hristiyanların da yaşamış olabildiği akla gelmektedir. Zira Doğu Anadolu'da Rum, Süryani ve Nasturilerin yaşadıkları bilinmektedir.⁸⁹ Aynı durum Müslüman yerleşimleri için de söz konusudur. Nitekim yukarıda adı geçen üç karyenin Ekrâd olarak belirtilmesi diğerleri hakkında açıklayıcı bilginin bulunmaması Mazgird'de farklı etnik gruba mensup Müslümanların yaşadıklarına işaret etmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Şerek-i Süflâ, Kirzu ve Ziri köylerinin yanına Ekrâd yazılması bu köylerin Kuhpinikli cemaatine mensup olduklarını gösterme amaçlı da olabilir. Nitekim 1518 yılında Çemişgezek sancağında yaklaşık 633 nüfusa sahip olan bu cemaat, "Ekrâd" veya "Ekrâd-ı Kuhpinikli" şeklinde tahrir defterlerine kaydedilmişti.⁹⁰

⁸⁷ Tahrir defterindeki hane sayısından toplam nüfusu bulmak için Ö. Lütfi Barkan: Hane x 5 + %10 + Mücerred = toplam nüfus; M. Ali Ünal Çemişgezek için: Hane x 7 + Mücerred = toplam nüfus; Mehdi İlhan Diyarbakır için Hane x 5,5 + Mücerred = toplam nüfus formülünü kullanmışlardır. Bu çalışmada ise Çemişgezek için kullanılan nüfus formülü kullanılmıştır.

⁸⁸ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 55.

⁸⁹ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 63.

⁹⁰ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 84.

Bilindiği üzere tahrir defterleri, nüfus sayımı amacıyla değil, vergilendirilebilir erkek nüfusu tespit etmek amacıyla hazırlanmışlardı. Durum böyle olunca Osmanlı coğrafyasında askerlik ve vergi yükümlülüğünden imtina eden bir kısım erkek nüfusla birlikte, konar-göçer toplulukların tespitiindeki aksamaları da dikkate almak gerekmektedir.⁹¹ Bu bilgiden hareketle Mazgird’de bir de sayılmayan gizli nüfusun varlığı göz önüne alındığında tespit edilen tahmini nüfusun biraz daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Aynı tarihlerde Kız-Uçan nahiyesinin tahmini nüfusu 196, Gürzelik nahiyesinin 753,⁹² Arapgir kaza merkezinin ise 1.372 idi.⁹³ Yakın çevresinde bulunan yerleşimlerle kıyaslandığında Mazgird’deki nüfus yoğunluğu dikkat çekmektedir.

1523 yılında Mazgird nahiyesi, merkez karyesiyle birlikte toplam 33 köy ile en az 4 mezradan meydana gelen bir yerleşim yeri idi.⁹⁴ 1518 yılı tahririnde kayıtlara geçen Atinik, Vasoslu, Yenice, İkizpınar, Kastum, Şerek-i Ulyâ, Şerek-i Süflâ, Kızılkale, Köprük, Göcen, Venk-i İn, Venk-i Balat, Hazari, Cinhan, Asidi, Cevrek, Körderiç ve Lemk köyleri 1523 tahririnde yer almazken 1518 yılında Çanakçı-yı Süflâ, Çanakçı-yı Ulyâ şeklinde ayrı ayrı kaydedilen iki köy 1523 yılında tek köy Çanakçı, yine 1518 yılında Kend-i Satioğlu ve Kend-i Kayacı olarak kaydedilen köyler ise 1523 yılında Satioğlu ve Kayacı şeklinde kaydedilmişlerdi. Körcan, Piyani, Basus, Reyhan, Kışlak-ı Ekrâdi Çorçuka, Kurdi ve Kışlak-ı Kara Sakallu köyleri ise 1523 yılına ait defterde ilk defa karşımıza çıkan köylerdi. 1523’te ilk kez kayıtlara geçen köylerden Kışlak-ı Ekrâdi Çorçuka ve Kışlak-ı Kara Sakallu adlarını oraları kışlak olarak kullanan cemaatlerden almışlardı.

⁹¹ Zülfiye Koçak, Hasan Taşkıran, “Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Journal of the Human and Social Sciences Researches*, Cilt: 3, sayı: 4, 2014, s. 734; Zülfiye Koçak, Hasan Taşkıran, “2793 Numaralı Ahlat Kazası Müslim Nüfus Defteri (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)’nin Tanıtım ve Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi Journal of History School*, Mart 2014, Yıl 7, sayı: XVII, s. 439.

⁹² Zülfiye Koçak, “Osmanlı Pülümür’ünde (Kız-Uçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)”, *Pülümür*, Ütopya Yay. 2016, s. 19-20.

⁹³ Vural Genç, *Kim Bu Mülke Kondu Bundan Ezeli Arabgir Yerleşim, Nüfus, Toplumsal Hayat ve Ekonomi (1518-1847)*, Kerem Aydınlar Vakfı, İstanbul, 2020, s. 52.

⁹⁴ *Gayr* ifadesinin kullanılması başka mezzaların olduğu da işaret etmektedir.

Tablo 2. 1523 Yılı Kayıtlarına Göre
Mazgird'in Köyleri, Mezraları ve Hâne Sayıları⁹⁵

No	Köy	Mezra	Hâne	Mücerred
1	Nefs-i Mazgird	Servi-ağacı, Karacakaya ve Gayr	125	4
2	Danaburan	-	42	-
3	Şanih	-	21	5
4	Bılanlu	-	9	-
5	Çankal	-	12	3
6	Peri	-	38	1
7	Pağnik	-	22	8
8	Til	-	8	1
9	Kayacı	-	13	1
10	Orkinus	-	11	-
11	Mestoğlu	-	16	-
12	Zahranlu	-	4	-
13	Haruni	-	13	2
14	Camtur	-	30	-
15	Esirük	-	18	-
16	Hezirge	-	11	-
17	Çanakçı	-	9	-
18	Kirzi	-	8	-
19	Ağyar-1 Ulyâ	-	14	-
20	Ağyar-1 Süflâ	-	12	-
21	Körcan	-	3	-
22	Satioğlu	-	9	-
23	Piyani	-	14	-
24	Basus	-	7	-
25	İsmaillü	-	25	6
26	Ziri	-	8	-
27	Perihan	Mamiük ve Tünşah(?)	60	3
28	Hozinkig	-	24	3
29	Şorda	-	12	4
30	Öris	-	29	-
31	Kışlak-1 Ekrâdı Çorçuka	-	8	-
32	Kürdi	-	18	1
33	Kışlak-1 Kara-saka[1]lu	-	8	2
Köy: 33		Mezra: 4	661	44

⁹⁵ BOA, TT. d. 998, s. 172-173.

1523'te 661 hâne ve 44 mücerredin kaydedildiği Mazgird sancağında yaklaşık 4.671 kişi yaşamaktaydı. Defter icmal olarak düzenlendiğinden yalnızca Mazgird merkezde bir Müslüman, üç Hristiyan mücerred kaydedilmiş bunun dışında herhangi bir açıklama yapılmamıştı. Bu nedenle 1523 yılında Mazgird sancağındaki toplam nüfusun dini ve etnik yapısını tespit etmek mümkün olmamıştır. 1518 yılından 1523 yılına kadar geçen beş yıllık zaman zarfında sancak nüfusu %3,5 azalmıştı. Bu azalmanın nedeni köy sayısındaki düşüştür kaynaklanmış olmalıdır. 1523 yılında Kız-Uçan'da 608, Gürzelik'te 1.799,⁹⁶ Arapgir kaza merkezinde 1.545 kişi yaşamaktaydı.⁹⁷

Tablo 3. 1541 Yılı Kayıtlarına Göre
Mazgird'in Köyleri, Mezraları ve Hâne Sayıları⁹⁸

No	Köy	Mezra	Mensubiyet	Hâne	Mücerred
1	Nefs-i Mazgird	-	M/GM	103	31
2	Şeref-ağacı/Bilo-ağacı	-	GM	22	11
3	Karye-i Parisor	-	GM	10	5
4	Sindan-ı Süflâ	-	GM	13	10
5	İlanlu	-	GM	19	8
6	Karacakaya	-	M	3	1
7	Zancan	Hamuk ve Çoban oğlu	GM	41	26
8	Mamutak	-	GM	17	13
9	Öris	-	GM	46	30
10	İspidir	Azvan	GM	31	19
11	Gödersih	-	GM	30	26
12	Kilise-i Malar	-	GM	3	-
13	Kilise-i Makron	-	GM	1	-
14	Hozinkığ	-	GM	38	23
15	Şorda	-	GM	23	8
16	Sorek	-	GM	28	20
17	Lemk	-	GM	30	21
18	Şomi	-	M	8	3
19	Cankal	-	M	8	5
20	Til	-	M	12	3

⁹⁶ Koçak, "Osmanlı Pülümür"ünde Nüfus ve Yerleşme", s. 21-22.

⁹⁷ Genç, *Arapgir*, s. 54.

⁹⁸ BOA, TT. d. 213, s. 68b-83b.

16. Yüzyılda Mazgird: İdari Yapı, Yerleşim, Nüfus ve Ekonomi

21	Ağyar-1 Ulyâ	-	M	13	4
22	Ağyar-1 Süflâ	-	M	5	-
23	Danaburan	-	M	46	31
24	Şanih	-	M	27	12
25	Beyani nâm-1 diğer Yenice	-	M	17	2
26	Satioğlu	-	M	7	10
27	Yılanlı	-	M	12	7
28	Haruni	-	M	27	14
29	Çamtur	-	M	65	28
30	Perihan	-	M	55	28
31	İsmailü	-	M	38	23
32	Körcan	-	M	5	6
33	Kürekan nâm-1 diğer Orkinos	-	M	15	3
34	Kayacı	-	M	24	14
35	Esirük	-	M	23	7
36	Hezirge	-	M	11	5
37	Çanakçı-yı Ulyâ	-	M	4	1
38	Basusi	-	M	9	9
39	Kaşun	-	M	20	9
40	İkizpınar	-	M	9	3
41	Kirzi	-	M	15	9
42	Pağnik	Kara Mehmed	M	35	5
43	Kızilkale	-	M	11	2
44	Kupikoğlu	-	M	4	1
45	Mestoğlu	-	M	20	15
46	Zaferanlı/Zaharanlı	-	M	1	1
47	Ziri	-	M	14	5
48	Şerek-i Ulyâ	-	M	4	1
49	Şerek-i Süflâ	-	M	11	6
50	Ağca-viran	-	M	3	1
51	Kuşçu-Rüstem	-	M	5	4
52	Derşanbazarı	-	M	2	1
53	Arnik	-	M	7	1
54	Pulan	-	M	18	1
Köy: 54				1.068	532

1541 tarihli tahrir defteri, nüfus sayımı yapmak amacıyla değil, vergilendirilebilir erkek nüfusu tespit etmek amacıyla hazırlanmış olsa dahi Mazgird ile ilgili nüfus bilgilerini ortaya koyacak durumdadır. Defterde bir yerleşim yerinde yaşayan vergi mükellefi erkekler, baba isimleri ve akrabalık ilişkileri çerçevesinde mücerredler belirtilerek kaydedilmişti. Bunun yanı sıra vergiden muaf olanlar ayrıca belirtilmiş, ardından hepsi toplanarak nefer sayısı yazılmıştı. Bu deftere göre Mazgird nahiyesi 1541 yılında 54 köy ve 10 mezradan meydana gelmekteydi. Köylerden en kalabalıkları; Mazgird merkez, Camtur ve Perihan iken en tenhaları; Kilise-i Makron, Zaferanlı ve Derşan-pazarı idi. Köylerin sayısındaki artışın nedenleri tam olarak bilinemezse de tahrir eminlerinin köylere gitmeden kayıt tutma alışkanlıkları, önceki tahrirlerde çevre nahiyelerde yazılan bazı köylerin 1541 yılında Mazgird'e bağlı yazılması, daha önce mezra konumundaki bazı yerlerin gelişerek köy statüsü kazanmaları ve yeni bazı köy yerleşimlerin kurulması bu artışın muhtemel nedenleridir. Mesela Karacakaya, 1523 yılında mezra, 1541 yılında köy statüsündedir. Benzer şekilde Mamutak 1523 yılında Zancan'a ilhak edilmiş, 1541 yılında müstakil köy olarak kaydedilmişti. Daha önceki tahrirlerde yer almayan Şerefağacı, Parisor, İspidir, Kilise-i Malar, Kilise-i Makron, Sorek, Sindan-ı Süflâ ve İlanlu köyleri Hristiyanlar tarafından, Şomi, Kopikoğlu, Kuşçu Rüstem, Derşan-pazarı, Arnik ve Pulan ise Müslümanlar tarafından yerleşim yeri olarak seçilen yeni köylerdi.

Mezralardan dördü tabloda da görüldüğü gibi köylere bağlı yazılmışken altısı müstakil kaydedilmişti. Müstakil kaydedilen mezralardan Gökdepe-i Süflâ'yı Pir Hüseyin Bey'in oğlu Yusuf Bey, Çanakçı-yı Süflâ'yı Pir Hüseyin Bey'in oğlu ve aynı zamanda mühürdarı olan Zeynel Ağa, Sindan-ı Ulyâ'yı Pir Hüseyin Bey'in kapucubaşısı Hasan Ağa, Gökdepe-i Süflâ'yı ise Mustafa Bey ziraat etmekteydi. Müstakil yazılan Kokorik ve Keşiş Pınarı mezralarının kimler tarafından ziraat edildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Eldeki verilere göre 1541 yılında Mazgird nahiyesinde toplam 1.068 hâne mevcuttu. Bu hânelerin 636'sı, yani %60'ı Müslümanken 432'si, yani %40'ı Hristiyan idi. Bunların dışında defterde 532 mücerred kayıtlı olup bunların 290'ı Müslüman, 242'si Hristiyan'dı. Mevcut hâne sayıları yedi ile

çarpılıp mücerredler eklendiğinde 1541'de Mazgird nahiyesinde tahmini 4.742 Müslüman, 3.266 Hristiyan olmak üzere 8.008 kişi yaşamaktaydı. Aynı tarihlerde Pertek'te 2.520 kişi yaşıyordu.⁹⁹

1540 yılına ait defterde sabık yönetici beylerin kapı halkı olan nökerler ayrıca belirtilmişti.¹⁰⁰ Nökerlerin Mazgird nahiyesindeki toplam sayıları 21 olup bunların; 6'sı Mazgird merkezde, 1'i mücerred 4'ü Perihan'da, 2'ser tanesi Pağnik ve İsmailü'de, 1'er tanesi de Til, Çatmur, Ziri, Şerek-i Süflâ, Mestoğlu ve Kirzi'de kayıtlıydı. Nöker olarak kaydedilenlerin dışında Pağnik köyünde Molla Kasım adlı kişi de imam olarak yazılmıştı. Mazgird nahiyesi tahmini nüfus hesaplamasında mücerred olarak yazılmanın dışında bu gruba dâhil olanların her biri hâne olarak kaydedilmişti.

ÜRETİM VE SOSYO-EKONOMİK HAYAT

Mazgird nahiyesinin kurulduğu alan, coğrafi açıdan çevresine göre daha az engebeli olduğu için buralarda tarımsal üretim yapılabilecek araziler nispeten daha fazlaydı. Hem 1518 hem de 1541 yılına ait üretim miktarlarına bakıldığında nahiyede ekilebilir alanların merkez nahiyenin güneyinde yer alan Peri suyu ile doğusunda yer alan Vasgird ve Ribat nahiyelerine kadar uzanan kısmen düzlük alanlar olduğu görülür. Mazgird'in bulunduğu yerin engebeli olması, her iki yıla ait üretim çeşitleri ve miktarları nahiyenin tarımsal faaliyetler için pek elverişli olmadığını, bunun için halkın çoğunlukla Mazgird'in güneyinde ve batısında yer alan arazilerde kendilerine yeni üretim alanları açmak zorunda kaldıklarını gösterir. Çatmur, Hezirge, İsmailü, Peri, Pağnik, Kuşçu Rüstem, Sürek, Basusi, Yenice, Til ve Ziri taraflarında tahıl üretiminin diğer yerlere göre yüksek oluşu, Mazgird nahiyesinde ekilebilir geniş arazilerin sadece buralarla sınırlı olduğunu kanıtlar. Bunların dışındaki köylerde ekilebilir araziler varsa da üretim miktarları buraların geniş düzlükler olmadığına, üretimin de ancak reayaya yetecek kadar olduğuna işaret etmektedir.

⁹⁹ Celalettin Uzun, *Osmanlı Döneminde Pertek Kasabası*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2020, s. 34; TKGM. d. 52, s. 92a.

¹⁰⁰ Zerrin Günel, "Nöker", *DİA*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 216-217.

Mazgird'in toprakları, 16. yüzyıl boyunca, yapılan tahrirler sırasında tımar sistemi içerisinde toprağı işleyecek reayaya verilmek üzere belli büyüklükteki parçalara ayrıldı. Bu parçalara *çift* veya *çiftlik* denilmiş ve genellikle bir çift öküzün işleyebileceğı arazi olarak tanımlanmıştı. Resmî tanıma göre *çiftlik* arazinin bulunduğu yere ve toprağın özelliğine göre verimli yerlerde 60-80, orta verimli yerlerde 80-100 ve kıraç yerlerde 100-150 dönüm arası tespit edilmişti.¹⁰¹ Dönüm ise, “yürümek adımı ile eni ve uzununu kırk adım yer” olarak kabul ediliyordu.¹⁰² Mazgird nahiyesinde 1518 ve 1541 yıllarında yapılmış tahrirlerde bir çiftlik arazinin kaç dönümden meydana geldiğı sancak kanunnamelerinde yer almasa da *resm-i çift*'in 50 akçe alınacağı belirtilmişti.¹⁰³ Ancak bu tarihlerde bir çiftlik arazi ortalama 100 dönümlük toprağı karşıladığı ortak kabulünden hareketle Mazgird'de de bu kabul esas alınmıştır. Bilindiğı üzere çiftlik arazi sadece evli olanlara verilmiş, toprağı tasarruf edenler, ister Müslüm ister Hristiyan olsun yıllık alınan *resm-i çifti* vermekle mükellef tutulmuştu. Mazgird nahiyesinde 1518 yılında Müslüman reayadan 50 akçe *resm-i çift* alınırken Hristiyanlardan bu vergi alınmamış buna karşılık her birinden 25 akçe *resm-i ispenç* alınmıştı.¹⁰⁴ Bu toprağı dayalı vergi, 1541 yılında temelde Mazgird'de nüfusun artmasına paralel olarak ekilebilir çiftlik arazilerin parçalanmasından kaynaklı Müslümanlardan *resm-i zemîn* şeklinde alınmaya başlanırken Hristiyanlardan *ispenç* olarak alınmaya devam etmişti.¹⁰⁵ Bir çiftlik arazinin yarısını tasarruf eden reaya, *nim-çift* olarak adlandırılmış ve çift vergisinin yarısını ödemekle

¹⁰¹ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, XXIII/92 (Ankara, 1959), s. 582; Ömer Lütfü Barkan, “Çiftlik”, *İA*, III, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 1997, s. 393.

¹⁰² Ö. Lütfü Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanunlar*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943, s. 131.

¹⁰³ BOA, TT. d. 64, s. 755; TKGM. d. 52, s. 1.

¹⁰⁴ “Ve kefere taifesinden *resm-i çift* ve *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* alınmayıp her harâc-güzâr kâfir başına yirmi beşer akçe *ispenç* alalar.” Bkz. BOA, TT. d. 64, s. 755.

¹⁰⁵ “Vilayet-i mezbûrenin ekserisi kûhîstân olup yerler tamâm *çifte* ve *nîm çifte* mütehammil olmayub ol asıl kurâyâ *resm-i çift* ta'yin olunmayub *resm-i zemîn* yazılmışdır kaç dönüm *zemîn zirâ'at* iderlerse iki dönümüne bir akça *resm-i zemîn* virüp... Ve kefere taifesinden *resm-i çift* ve *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred* alınmayıp her harâc-güzâr kâfir başına yirmi beşer akçe *ispenç* alınıp ve müzevveclerinden altışar akça *resm-i ırgâdiye* alına.” Bkz. TKGM. d. 52, s. 1.

yükümlü tutulmuştu. Toprağı olmayan ya da çok az olan evliler *bennâk* olarak adlandırılmış ve bunlardan bennâk vergisi alınmıştı. Bekâr erkekler ise *mücerred* olarak yazılmış ve bunlardan mücerred vergisi alınmıştı. Bu şekilde tasarruf ettiği toprağa göre sınıflandırılan reaya, her yıl çift vergisini verdiği gibi yetiştirdiği ürüne karşılık da kanunnameye tayin edilen ölçü miktarına göre vergi vermekle yükümlü tutulmuştu. Reaya, çıplak mülkiyeti devlete ait olan ve mirî arazi denilen bu toprakların kiracısı olduğundan onları satamaz, sebepsiz yere boş bırakamaz ve terk edemezdi. Öldüğü zaman ise kiracısı olduğu toprakları çocuklarına intikal ederdi.¹⁰⁶

1518 yılında Mazgird'de yaşayan herkesin ekilebilir araziye sahip olduğunu söylemek zor görünmekte. Zira bu tarihte Mazgird'deki toplam 667 hânenin sadece 207'si 100 dönümlük araziye denk gelen bir çiftliğe sahipti. Başka ifadeyle 20.700 dönüm arazi tam çift olarak kullanılmaktaydı. Nahiye de en çok çiftlik arazi 29 çiftlik ile Danaburan köyünde bulunmaktaydı. Çiftlik araziler Danaburan'dan sonra en fazla Pağnik, Peri, İsmailü, Şanih, Atinik, Çankal, Harun ve Şerek-i Süflâ köylerinde kayıtlara geçerken Orkinos, Çanakçı-yı Ulyâ, Çanakçı-yı Süflâ, Göcen, Zahranlu, Venk-i İn, Venk-i Balat, Hazari, Zancan, Asidi, Oris, Cevrek, Hozinkığ, Şorda, Köderiç ve Lemk köylerinde çiftlik arazi kaydedilmemişti. Aynı tarihte Mazgird'de 91 hânedeki *nim-çift* olarak, yani bir çiftliğin yarısına sahip reaya kaydedilmişti. Bu bilgi de Mazgird nahiyesinde yaklaşık 4.450 dönümlük bir arazinin *nim-çift* olarak tasarruf edildiğini göstermektedir. *Nim-çift* topraklar daha çok Peri, İsmailü, Şanih, Danaburan, Yenice, Kend-i Kayacı ve Harun'da yer almış Mazgird merkez, Pağnik, Çankal, Hezirge, Kastum, Kirzu, Köpriç, Ziri, Venk-i İn, Venk-i Balat, Hazari, Zancan, Asidi, Oris, Cevrek, Hozinkığ, Şorda, Köderiç ve Lemk köylerinde kayıtlara geçmemişti.

1518 yılında Mazgird nahiyesinde ekilebilir arazi toplamı 25.150 dönümden ibaret olup bunun %69'u çift, %31'i ise *nim-çift* olarak tasarruf edilmekteydi. Bu tarihte Mazgird'in 45 köyünün 29'unda bir çiftlik araziye tasarruf eden reaya, yarım çiftlik araziye tasarruf eden ya da topraksız olan

¹⁰⁶ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s. 107-133; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2017, s. 250-256.

(bennâk) reayadan daha azdı. Bu durum, hem mevcut ekilebilir arazinin hem de nüfusun azlığıyla açıklanabilir. Bir diğer ifadeyle Mazgird nahiyesinde ekilebilir arazi miktarı, orada yaşayan bütün reayaya yetmemekteydi. Zira 1518 yılında nahiyede hiç toprağı olmayan hâne sayısı 135 idi. Topraksız reayanın yaşadığı köyler Venk-i İn, Venk-i Balat, Hazari, Zancan, Asidi, Oris, Cevrek, Hozinkığ, Şorda, Köderiç ve Lemk idi.

Mazgird nahiyesindeki bu durum, 1541 yılına gelindiğinde değişmeye başlamıştı. Yüzyılın ortasına doğru nüfus artışına paralel olarak Mazgird nahiyesindeki ekilebilir arazinin küçülüp parçalanması oldukça dikkat çekicidir. Ekilebilir çift ve nim-çift arazinin küçülerek parçalanması toprak tasarruf sisteminin değişmesine neden olmuş, çift ve nim-çift arazilerin yerini dönüm esasına göre işletilen topraklar almıştı. Nitekim 1518 yılında tam çift ve nim-çift hesabı üzerinden alınan vergi 1541 yılında iki dönüme bir akçe olarak alınan zemîn resmine dönüşmüştü.¹⁰⁷ Bu yılda nahiyede genelinde Mazgird merkez, Şeref Ağacı, Parisor, Sindan-ı Süflâ, İlanlu, Zancan, Mamutak, Örs, İspidir, Göderşih, Kilise-i Malar, Kilise-i Makron, Hozinkığ, Şorda, Sorek, Lemk ve Pulan dışında kalan bütün köylerden toplam 7.185 akçe zemin vergisi alınmıştı. Zemin resmi alınmayan bu köyler içerisinde Mazgird merkez, Karacakaya ve Şanih köylerinden toplam 576 akçe *resm-i hâne* tahsil edilmişti. Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerde farklı oranlarda Ekrâd taifesinden aldığı *resm-i hâne*,¹⁰⁸ muhtemelen Mazgird'de çift resmi bağlantılarından olan caba kategorisi üzerinden alınmıştı. Zira çift veya nim çift üzerinden alınsaydı alınan miktarın daha yüksek olması gerekirdi. Ayrıca Ekrâd taifesinden alınan hâne resmi de büyük ihtimalle yerleşik olmayan konar-göçer gruplar için geçerliydi. Fakat bu tarihlerde Mazgird nahiyesinde böyle bir durumun varlığına işaret eden herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. 1518 yılından 1541 yılına kadar geçen 23 yıllık zaman zarfında Mazgird nahiyesinde nüfus artışına bağlı olarak ekilebilir toprak mik-

¹⁰⁷ TKGM. d. 52, s. 1.

¹⁰⁸ Bitlis vilayetinde her haneden dörder buçuk, 1519 tarihli Sis Livası Kanununda yetmişer akçe, Çukur Âbâd vilâyetinde yirmi beşer para (elli Osmanî), livâ-ı Tarsus'ta on altı para (otuz iki Osmanî), liva-i Sis'de on dört para (yirmi sekiz Osmanî) ve mücerredlerinden ikışer para (dört Osmanî) Ekrâd resmi adıyla *resm-i hane* alınmıştı. Bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 192, 200, 204, 205.

tarı küçük parçalara ayrılmış ve nahiyede yaşayan nüfusun ihtiyacını karşılayacak durumunu giderek kaybetmişti. Bu vaziyet en fazla topraksız köylülerin sayısındaki artışı tetiklemişti. Bu tarihte nahiyede bennâk olarak kaydedilenlerin sayısı eskiye oranla %76 artarak 551'e ulaşmıştı. Bunlar arasında hiç kimse yarım çiftlik araziden daha azına sahip reaya (ekinli bennâk) olarak kaydedilmemişti. Bir diğer ifadeyle hepsi topraksız köylülerdi.

Osmanlı devletinde zimmî reayadan, Müslümanların çift resmine muvabil alınan bir çeşit baş vergisi olan *İспенç resmi*,¹⁰⁹ Mazgird nahiyesinde toprağa dair kayıtlara geçen diğer bir vergidir. Kanunnameye göre Mazgird nahiyesinde, köylü olsun şehirli olsun haraç-güzar her neferden 25 akçe ispenç alınmıştı.¹¹⁰ 1518 yılında 8.025 akçe tahsil edilen bu vergi, 1541 yılına 16.700 akçeye ulaşmıştı. Ödenen vergi miktarı aynı olmasına rağmen 1541 yılında alınan ispençe miktarının 1518 yılına göre %52 artmış olmasının nedeni nahiyede yaşayan gayrimüslim sayısındaki artışı.

Tahrir defterlerinin toprak tasarrufuna dair verdiği bilgilerin yanı sıra üretim, vergiler, ticari ve sanayi faaliyetler hakkında verdiği bilgiler Mazgird nahiyesinin üretim potansiyeli konusunda ipuçları vermektedir. Ancak tahrir defterlerine kaydedilen rakamları mutlak doğru kabul etmeyip bunları tahmini olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira tahrir esnasında vergiden kaçınmak için nüfus, hayvan ve mahsul saklamanın oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. 1518 yılında kaza ahalisinin ödediği vergiler, şehrin ekonomik kapasitesini, ahalisinin üretim ve ticari faaliyetlerini sınırlı da olsa aydınlatması bakımından önemlidir. Bu kayıtlara göre yüzyılın başında nahiyeye ekonomisini ayakta tutan birden fazla üretim kolu mevcuttu. 1518 yılında toplam geliri 211.600 akçeyi bulan nahiyede tahıl (buğday-arpa-darı) üretimi, dokumacılık ve üzüm yetiştiriciliği başlıca üretim kollarıydı. Ekonomisi toprağa dayalı olan Osmanlı Devleti, tarımsal alanları korumak için birtakım özel tedbirler almış, hububat üretimini arttırmak için reayayı elindeki toprağı işlemeye mecbur bırakmış, boş olan toprakların değerlendirilmesi ve işlenmesini teşvik etmek için zaman zaman kanunnameler çıkartmıştı. Bu çabanın nedeni, zirai mahsullerin, hem mühim bir

¹⁰⁹ Halil İnalçık, "İspence", *DİA*, c. 23, İstanbul, 200, s. 177.

¹¹⁰ BOA, TT. d. 64, s. 755; TKGM. d. 52, s. 1.

mali kaynak olması hem de askerin işesi ve hayvanların beslenmesi için hayati önem taşımasıydı.¹¹¹ Tarım toplumlarının en başta gelen ürünü olan buğday, halkın temel gıda maddelerinin hammaddesi olduğundan her zaman her koşulda çok rağbet görmüştü. Buğdaydan sonra arpa ve darı¹¹² da hem yiyecek hem de hayvan yemi olarak tüketildiğinden yaygın olarak yetiştirilmişti. 1518 yılında Mazgird nahiyesinde 12.250 kile¹¹³ (157.143 kg) buğday ile 7.792 kile (99.955.776 kg) birlikte yazılan arpa ve darı vergiye konu olmuş ve bu ürünlerden 135.752 akçe gelir sağlanmıştı. Hububat türü ürünler 1518 yılında nahiye gelirlerinin %64'ünü oluşturmuştu. Bu ürünlerin 1/5 oranında vergilendirildiğini göz önüne aldığımızda, aynı yılda Mazgird nahiyesinde 785.715 kg buğday ile 499.775 kg arpa ve darının üretildiğini söyleyebiliriz.

1541'de toplam geliri 238.332 akçeyi bulan nahiyede tahıl üretimi 1518 yılına göre %8 oranında artmıştı. Bu tarihte nahiye genelinde 13.113 kile (168.213.564 kg) buğday, 5.616 kile (72.042.048 kg) arpa ve 2.808 kile (36.021.024 kg) darı vergiye konu olmuş ve toplamda 163.351 akçe gelir getirmişti. Tahıl üretimi 1541'de nahiye gelirlerinin %69'unu oluşturmuştu. Bu ürünlerin 1541 yılında da 1/5 oranında vergilendirildiğini dikkate aldığımızda aynı yılda Mazgird nahiyesinde 841.067.820 kg buğday, 360.210.240 kg arpa ve 180.105.120 kg darının üretildiğini söyleyebiliriz.

Tahrir defterlerinde kayıtlar, Mazgird ve çevresinde 1518'de üzüm yetiştirildiğine işaret etmektedir. Üzüm, her türlü iklim şartında yetişebilen asma bitkisinin meyvesidir. Bağcılık, muhtemelen nahiye genelinde hububat üretimine elverişli olmayan dağlık ve kırsal arazide yapılmaktaydı. Osmanlı'da bağcılıktan alınan *resm-i bâğât* vergisi, 1518'de kayıtlara geçmemiş, onun yerine Mazgird merkez, İsmaili, Zancan ve Asidi köylerinde yaşayan rea-

¹¹¹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yay., Ankara, 1990, s. 170-172.

¹¹² Bölgede darı için "gılgıl" tabiri de kullanılmaktadır. Bkz. Uysal Dıvrak, "Çarsancak Voyvodası Karaçorlu Oğlu Mustafa ve Muhallefâtı", *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler*, (Ed. Şahin Yedek), Hiper Yayın, İstanbul, 2019, s. 114.

¹¹³ Kile 1518 yılında Diyarbakır'da 10 okka, yani 12.828 kilograma denk gelmekteydi. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004, s. 251.

yanın tasarrufunda bulunan bağlardan *şıra öşrü* alınmıştı. *Resm-i şıra*, üretilen üzüm suyu miktarına göre vergilendirilmiş; toplamda 1.040 mann¹¹⁴ (6.003.920 kg) şıra üretiminden 5.200 akçe vergi alınmıştı. Alınan şıra öşrü, bu tarihteki nahiye gelirlerinin yaklaşık %2,5'ine karşılık gelmekteydi. 1518 tarihli kanunnameye göre şıranın öşür nispeti Müslümanlar için 1/7, Hristiyanlar için 1/5 idi.¹¹⁵ Bu kanuna göre 1518 yılında adı geçen köylerde yaklaşık 32.100 kg şıra üretildiğini söyleyebiliriz.

1541 yılına gelindiğinde nahiyeye bağlı köylerinin yarısından fazlasında bağcılık uğraş alanı olmaya başlamıştı. Bu tarihte devlet Mazgird'den şıra öşrü almak yerine bağda bulunan her kök (devek-teğek) üzerinden *resm-i kürüm* adıyla bir vergi almıştı. Bu verginin miktarı Müslümanların bağlarından her 100 kök için 5 akçeyken Hristiyanlar için her 100 kök için 6 akçeydi.¹¹⁶ 1541 yılına ait mufassal tahrir defterine göre Mazgird ve bağlı köylerinde 44.200 kök asma bulunmaktaydı. Bu asmaların 16.700'ü Müslümanlara ait olup 835 akçe, 27.500'ü ise Hristiyanlara ait olup 1.650 akçe gelir getirmişti. Bir diğer ifadeyle Mazgird ve köylerindeki bağcılık faaliyetlerinin %62'si Hristiyanlar, %38'i Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmişti. Nahiye genelinde en fazla bağlar Mazgird merkezde, daha sonra ise Çatmur, İspidir, İlanlu, Zancan, Danaburan ve Hozinkiğ'de bulunmaktaydı. Bağcılık faaliyetlerinden elde edilen gelir, nahiye gelirinin %1'ini oluşturmuştu.

1518 yılında nahiyede hububat üretimi dışında 80 mann da (461.840 kg) pamuk vergiye konu olmuştu. Önemli bir sanayi bitkisi olan pamuk, nemli ve sulak olan Piri, Hazari, Cinhan, Asidi, Oris, Hozinkiğ ve Mazgird'de vergilendirilmiş ve toplam 4.800 akçe gelir getirerek nahiye gelirlerinin %2'lik kısmını oluşturmuştu. Pamuktaki öşür nispeti bu tarihte Müslümanlar için 1/7, Hristiyanlar için 1/5 idi.¹¹⁷ Mazgird nahiyesinde, pamuk sadece Hristiyanların yaşadığı yerlerde kanunnameye uygun şekil-

¹¹⁴ 1518 yılında 1 mann Harput için 1.800 dirhem, yani 5.773 kg idi. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul, 1990, s. 26.

¹¹⁵ BOA, TT. d. 64, s. 755.

¹¹⁶ TKGM. d. 52, s. 1.

¹¹⁷ BOA, TT. d. 64, s. 755.

de 1/5 oranında alınmıştı. Bu bilgi dikkate alındığında 1518 yılında nahiyeye genelinde 2.309.200 kg pamuk üretildiğini söyleyebiliriz.

1541 yılında nahiyeye genelinde daha önce 7 köyde üretilen pamuk daha geniş bir alana yayılarak 35 köyde üretilmeye başlanmıştı. Bu köylerde vergiye konu olan pamuk miktarı 247 mann (1.425.931 kg) olup toplamda 9.325 akçe gelir sağlamıştı. Bu gelir 1541'de nahiyeye gelirlerinin %4'ünü oluşturmuştu. Pamuk üretiminin 1518 yılından 1541 yılına kadar %209 oranında süratle artması dikkat çekmektedir. Nahiyeye genelinde yapılan pamuk üretimi, muhtemelen halkın ihtiyaçlarını karşılamaya ancak yetebilmekteydi. 1541 yılında pamuk öşür nispeti kanunnamede yer almamış ancak umumi olarak ziraatlerden 1/5 oranında alınacağı ifade edilmişti.¹¹⁸ 1541 yılına ait defterde Müslüman ve Hristiyan köylerde pamuk öşürünün 1/5 olduğu ve devletin 1518'de Müslümanlar için koyduğu 1/7 öşür nispetini kaldırdığı anlaşılmaktadır.

Günümüzde olmasa da 16. yüzyılda Mazgird ve çevresinde lif ve yağ üretiminde kullanılan tek yıllık bir endüstri bitkisi olan keten üretiminin yapıldığını öğrenmek oldukça şaşırtıcıdır. Osmanlı, keten üretimini çoğunlukla 1/10 oranında vergilendirmiş olsa da 1541 tarihli Çemişgezek kanunnamesinde *resm-i kettân* nispeti belirtilmemiş, ancak umumi olarak ziraatlerden 1/5 oranında alınacağı ifade edilmişti.¹¹⁹ Mazgird nahiyesinde 1518 yılında kayıtlara geçmeyen keten üretimi, 1541'de yılına 28 yerleşimde vergiye konu olmuş ve 581 akçe gelir getirmişti. 1518 yılı kayıtlarına geçmemesinin muhtemel nedeni, keten bitkisinin belirli zaman aralıklarıyla ekilmesinden kaynaklıydı. Nitekim aynı yılda Arabgir'in¹²⁰ hemen hemen bütün nahiyeye ve köylerinde keten ekimi yapılmıştı. 1541 yılında Mazgird nahiyesinde sırasıyla en fazla keten Mazgird, İsmailü, Basusi, İspidir, Pağnik, Hozinkığ, Til, Çamtur, Hezirge ve Perihan'da üretilmişti.

¹¹⁸ “Zirâ’atlerinden eğer Müslüman ve eğer keferedir hums üzere alalar meğer şol karye ki yol üzerinde olup defterde altıda veyahut sekizde bir yazılıp tasrih olunmuş ola anlardan defter mücebince alınup ziyâde alınmaya.” Bkz. TKGM. d. 52, s. 1.

¹¹⁹ “Zirâ’atlerinden, eğer Müslüman ve eğer keferedir hums üzere alalar...” Bkz. TKGM. d. 52, s. 1.

¹²⁰ Genç, *Arabgir Yerleşim, Nüfus, Toplumsal Hayat ve Ekonomi*, s. 92.

Mazgird ve köylerinde üretilen pamuk ve keten aynı zamanda nahiyeye merkezinde bulunan boyâhanenin de ham maddeleriydi. Boyahâne, dokuma sanayinin yan kollarındandı. İplik ve kumaşlar burada boyanıp renklendiriliyordu. Dolayısıyla bir yerleşimdeki boyahâne gelirlerinin miktarı, o yerdeki dokumacılık faaliyetleri hakkında fikir vermektedir. 1518'de merkezde bulunan boyahânenin yıllık geliri 3.500 akçe olup nahiyeye gelirlerinin %1,6'sını oluşturmaktaydı. Bu tarihte Mazgird'de bulunan boyahane yakın çevredeki Sağman, Vasgird, Vartenik, Gündüz, Ulukale boyahanelerinden daha büyük, Ribat ve Pertek boyahanelerinden daha küçüktü.¹²¹ 1541'de Mazgird'de bulunan boyahâne geliri 1518 yılına göre %32 artarak 4.600 akçeye ulaşmıştı. Bu yılda boyahaneden elde edilen gelir mîr-livâ hası olarak kaydedilmişti. Mazgird boyahanesinden elde edilen gelir artışının nedeni, pamuk ve keten üretimiminin artmış olmasıydı. 1541'de Mazgird boyahanesi yakın çevresinde bulunan Vasgird, Gündüz, Vartenik ve Ulukale boyahanelerinden büyük, Pertek ve Ribat boyahanelerinden biraz küçüktü.¹²²

16. yüzyılda Mazgird nahiyesinde halkın temel gıda maddelerinden buğday ve arpanın un haline getirildiği değirmenler, önemli sınaî kuruluşları olarak faaliyet göstermişti. Osmanlıda su veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan vergiye *resm-i asiyâb* denilmekteydi. Bu verginin miktarı, değirmenin yılda ne kadar döndüğüne göre tespit ediliyordu. Tam ve yarım yıl çalışan değirmenler vergilerini yıllık, bu sürelerden daha az çalışanlar ise aylık ödüyorlardı. 1518'de Mazgird nahiyede değirmenlere her ay için 5 akçe takdir edilmiş ve tam yıl dönenlerden 60 akçe alınmıştı.¹²³ Ancak bu yılda Danaburan ve Hazari köylerinde bulunan 2 *bâblık* değirmenlerden yılda 100'er akçe alınmıştı. Bu da bize nahiyedeki değirmenlerin yılda kaç ay çalıştığına göre değil, sahip oldukları taş sayısına göre ver-

¹²¹ Bu tarihte Pertek boyahanesi 7.000, Ribat boyahanesi 4.000, Sağman boyahanesi 1.850, Vasgird boyahanesi 2.900, Vartenik boyahanesi 200, Ulukale boyahanesi 500 akçe yıllık gelire sahipti. Bkz. Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 237-242.

¹²² Bu tarihte Pertek boyahanesi 5.000, Ribat boyahanesi 4.900, Vasgird boyahanesi 2.500, Vartenik boyahanesi 500, Ulukale boyahanesi 700 akçe yıllık gelire sahipti. Bkz. Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 237-242.

¹²³ "her asiyâbdan ayda beşer akçe resm alalar ki yıllığı altmış akça olur." Bkz. BOA, TT. d. 64, s. 755.

gilendirildiklerini göstermektedir. 1541 yılında ise Şorda ve Sorek'te 3 bâb, Mazgird, İspidir ve Kızılkale'de 2 bâb, Zancan, Hozinkığ, Çamtur, Perihan, İsmailü, Koştun, Şerek-i Süflâ ve Ağcaviran'da 1'er bâb değirmenler mevcuttu. Bu değirmenlerin hepsi yarım yıl faaliyette olup sahip oldukları her taş başına 30 akçe vergi vermişlerdi. 1541 yılında Mazgird nahiyesinde 13 köyde bulunan 20 bâb değirmenlerden 600 akçe resm-i asiyâb alınmıştı. İşler haldeki bu değirmenlerden başka Danaburan ve Kızılkale köylerinde bulunan 2 bâblık değirmenler ise harap halde olduklarından gelir getirmemişlerdi. 1518 yılından 1541 yılına gelene kadar nahiyedeki değirmen sayıları hububat ürünlerindeki artışa paralel olarak artmıştı. Nahiyedeki bütün yerleşimlerde değirmen bulunmasa da nüfusun görece kalabalık olduğu ve su kenarlarında kurulan köylerdeki değirmenler, muhtemelen değirmen bulunmayan köylerin ihtiyaçlarını da karşılamaktaydı. Bundan dolayı, özellikle değirmenlerin faaliyette olduğu zamanlarda bu köylerdeki sosyal hareketlilik diğer köylere nazaran daha fazlaydı.

Mazgird nahiyesinde yaşayan ahalinin buğday, arpa, darı, pamuk ve keten dışındaki üretim kollarından bir diğeri, özellikle sulak vadilerde kurulan köylerde yapılan meyvecilik ve bostancılık idi. Tahrir defterlerindeki veriler hangi köylerde hangi ürünlerin ne kadar yetiştirildiğini tespit etmeye olanak vermemektedir. Ancak bazen *öşr-i bostan* adıyla bazen *hums-ı meyve* bazen de *resm-i ceviz* adıyla kaydedilen muayyen vergiler, halkın ihtiyacından fazla bu türden ürünler yetiştirdiğine ve ekonomik bir değer ifade ettiğine işaret etmektedir. 1518 yılında meyve ve bostan öşür nispeti Müslümanlar için 1/7, Hristiyanlar için 1/5 olarak belirlenmişse de Mazgird nahiyesinden, bu türden herhangi bir vergi kayıtlara geçmemişti. Ancak bu durum, nahiyede meyve-sebze üretilmediği anlamına gelmemektedir. Zira Osmanlı Devleti, ailelerin kendi ihtiyaçlarına yönelik ürettikleri ürünlerden vergi almamış, meyve-sebze üretimi pazar boyutuna ulaştığında vergiye konu olmuştu. Dolayısıyla bu tarihte nahiyede halkı kuvvetle muhtemel kendi ihtiyaçlarını karşılayacak oranda meyve-sebze yetiştirmişti. 1541'de ise Lemk, Çankal, Til, Yılanlı, Körcan, Orkinos, Kayacı, Kaştur, Mestoğlu, Zaferanlı, Şerek-i Ulyâ, Ağca Viran, Kuşçu Rüstem, Derşanbazarı, Amik ve Pulan köyleri dışında kalan bütün köylerde meyve ve sebze üretimi vergiye konu olmuştu. Bu tarihte vergiye konu olan ürünlerin öşür nispetleri-

ne dair kanunnamede herhangi bir açıklama yer almamışsa da Müslüman köylerinde de alınan verginin *hums-ı meyve* olarak kaydedilmesi daha önce Müslümanlar için belirlenen 1/7 oranının kaldırıldığını göstermektedir. 1541 yılında meyve ve sebze en fazla sırasıyla Çamtur, Mazgird, Esirük, Danaburan, Hezirge, Zancan, Hozinkığ ve Köderiç'te vergiye konu olmuştu. Mazgird nahiyesinde meyve-sebze vergisinden farklı olarak sadece Şerek-i Süflâ köyünde *resm-i cevız* vergisi alınmıştı. 1541 yılında kayıtlara geçen bu tür vergilerden nahiyeye genelinde toplam 1.338 akçe elde edilmiş ve bu da nahiyeye gelirlerinin %1'ine karşılık gelmişti.

Mazgird iklim, doğa koşulları, arazi yapısı, zengin bitki örtüsü açısından arıcılık için uygun bir yöreydi. Tahrir defterlerine *resm-i küvâre* olarak kayıtlara geçen vergi, reyanın beslediği kovanlardan elde edilen baldan nakdi olarak alınmıştı. Bununla ilgili 1518 tarihli kanunnamede “*hâsıl olan baldan öşür üzere alalar*” ibaresi geçmiş,¹²⁴ 1541 yılına ait kanunnamede bu konuya dair herhangi bir bilgi yer almamıştı. 1518 yılında kanunnamede yer almış olsa da nahiyede bu vergi kayıtlara geçmemişti. 1541 yılında ise *resm-i küvâre* adıyla 24 yerleşimden 1.214 akçe alınmıştı. Bu tarihte arıcılık en fazla sırasıyla Mazgird, Örs, Danaburan, Parisor, Şorda, Mamutak, Hozinkığ ve Haruni köylerinde yapılmıştı. 16. yüzyılın ortalarında balın okkasının 4 akçe olduğu göz önüne alındığında nahiyede 303,5 okka¹²⁵ (389,18 kg) bal vergiye konu olmuştu. Resm-i küvâre öşür üzere yani 1/10 olarak alınmışsa 1541'de Mazgird ve köylerinde yaklaşık olarak 3.892 kg bal üretilmişti. Demek ki günümüzde olduğu gibi geçmişte de Mazgird ve çevresinde arıcılık oldukça yaygın bir faaliyetti. Dere ve akarsuların geçtiği vadilerde ve yüksek yaylalarda yetişen değişik türdeki bitki ve çiçekler, arıların çalışması ve bal üretmesine uygun ortam hazırlamıştı.

Mazgird nahiyesinin kısmen dağlık ve yüksek alanlarla kaplı olması ve yaylaların bitki çeşitliliği açısından zenginliği, buralarda hayvancılık gibi tarım dışı faaliyetlerin yapılmasına zemin hazırlamıştı. Ancak Mazgird nahiyesindeki hayvancılığın hacmi ve üretim değeri tahrir defterlerine yansı-

¹²⁴ BOA, TT. d. 64, s. 755.

¹²⁵ Okka=400 dirhem=1,2822945 kg. Bkz. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s. 253.

mamıştı. Bunun nedeni ise 1518 yılında bütün Çemişgezek vilâyetinin ağnam gelirlerinin tek kalemde mirliiva hâssı,¹²⁶ 1541 yılında ise padişah hâssı olarak kaydedilmiş olmasıdır.¹²⁷

Osmanlı'da bir şahsın hayvanlarının başka birinin ekinine zarar vermesi halinde hayvan sahibinin ödediği para cezasına *deşt-bâni* denilmekteydi. Miktarı sabit olmayıp zuhurata bağlı olan bu vergi, 1518'de muhtemelen *bâd-ı hevâ* içerisinde değerlendirildiğinden Mazgird'de kayıtlara geçmemiş, 1541 yılında ise zuhurata bağlı bir diğer vergi olan ve mülkiyeti devlete ait araziye tasarruf edenlerin bir defaya mahsus sipahiye ödedikleri *tapu resmi* ile kaydedilmişti. Birlikte yazılan bu vergiler, Kilise-i Makron ve Pulan köyleri dışındaki bütün yerleşimlerden toplam 2.230 akçe tahsil edilmişti. Nahiye hayvancılıkla ilgili *resm-i yonca* ve *resm-i çayır* vergileri de kayıtlara geçen diğer vergilerdi. Ziraî ürün olarak ekilmeyen ancak karasal iklimin görüldüğü alanlarda doğal olarak yetişen ve miriye ait olan çayırlarda hayvanlarını otlatanlardan alınan çayır resmi, 1518 yılında vergiye konu olmamış, 1541 yılında ise sadece Pağnik, Zancan ve Kilise-i Malar köylerinden toplam 606 akçe alınmıştı. Yine hayvan yemi olarak kullanılan yoncunun biçiminden maktu olarak alınan yonca resmi, 1518 yılında kayıtlara geçmemiş, 1541 yılında ise İlanlı, Lemk, Danaburan, Şanih, Zaferanlı ve Ziri köylerinden toplam 54 akçe olarak tahsil edilmişti.

Mazgirt nahiyesinde Müslüman ve Hristiyan reayanın vermekle mükellef oldukları farklı ve ortak vergiler vardı. Tarımsal ürünlerden alınan vergilerin yanında, hem Müslüman hem de Hristiyan reaya, evlenen kızları (*resm-i arûsiyye*) ve işlenen suçlar (*resm-i cerâim*) için vergi vermekle mükellef tutulmuştu. Mazgirt nahiyesinde 1518 yılında 7.206 akçe, 1541 yılında ise 7.288 akçe bu türden vergi tahsil edilmişti. Bunlara ek olarak Hristiyan reaya, şer'i bir vergi olan cizye yanında, Müslüman reaya ise çift resmi ve bağlantılarının yanında ekim-biçim zamanında senede üç gün çalıştırılmaya denk gelen *resm-i ırgadiye* vergisine tabiydi. 1518 yılında kayıtlara geçmeyen bu vergi, 1541 yılında nahiye yaşayan Müslüman ve Hristiyanlardan toplam 6.021 akçe alınmıştı.

¹²⁶ BOA, TT. d. 64, s. 757.

¹²⁷ TKGM. d. 52, s. 1.

1518 yılında Mazgird merkezde pazarda satılan ticari mallardan alınan *tamga-i siyah* vergisi, şehre gelip satılan mallardan alınmıştı. Kanunnamede bu verginin adı geçmemiş yalnızca pazarda satılan birçok maldan 1/20 oranında bâc alınacağı belirtilmişti.¹²⁸ Bu yılda Mazgird merkezde 2.000 akçe tamga-i siyah vergisinin alınmış olması nahiyede bir pazar olduğuna ve ticari hayatın canlılığına işaret etmektedir. Aynı tarihlerde yakın coğrafyada bulunan Pertek, Kız-Uçan ve Gürzelik nahiyelerinde bu verginin kayıtlara geçmeyip Mazgird’de kayıtlara geçmesi dikkat çekmektedir. 1518 yılında kaydedilen bu vergi 1541 yılında kayıtlara geçmemişti.

SONUÇ

Tarihsel olarak Çemişgezek beyliğinin bir parçası olan Mazgird, bütün dönemler boyunca Çemişgezek ile bir kader birliğine sahip oldu. Burası, 1501 yılında Tebriz’de kurulan Safevî Devleti’nin en batı ucundaki Diyarbakir vilâyetine bağlı bir yerleşim olarak idare edildi. Şah İsmail, buraları merkezden gönderdiği Kızılbaş yöneticiler vasıtasıyla idare etti. Bu Safevî idaresi 1515’e kadar devam etti. Çaldıran Savaşı’nın ardından Pir Hüseyin Bey, Sultan Selim’in huzuruna çıkarak bağlılığını bildirmiş, Sultan da ona, atalarından beri yürürlükte bulunan usul gereğince Çemişgezek Beyliği görevini vermişti. Bu görevi üstlenen Pir Hüseyin Bey, merkezi hükümetin bölgede sürdürdüğü siyasete desteğini sunmuş, 1515 yılı Eylül ayında tamamlanan Amid’in fethinde bizzat yer almıştı. Amid’in fethinden sonra Diyarbakir beylerbeyliği kurulmuş, Çemişgezek de sancak statüsüyle Pir Hüseyin Bey’in yönetimine verilmişti.

Bu süreçte Çemişgezek sancağı; Çemişgezek ve çevresiyle birlikte Pertek, Sağman, Mazgird ve Kız-Uçan’a kadar uzanan geniş bir alanı kapsamakta ve idari teşkilatta farklı şekilde organize edilip yönetilmekteydi. Zira Osmanlı Devleti, Diyarbakir beylerbeyliğini teşkil ederken tımar sisteminin uygulandığı klasik teşkilatlanma modelinin dışına çıkmış; bölgenin coğrafi, siyasî, sosyal yapısını ve yüzyıllardır devam eden yönetim geleneklerini dikkate alarak birtakım farklılar gerektiren ve daha sonra yurt-

¹²⁸ BOA, TT. d. 64, s. 755.

luk-ocaklık ve hükümet olarak anılacak bir yönetim modeli uygulamıştı. Burada esas olan mansıbın irs yoluyla intikal etmesiydi. Aksi türlü davranışın bölgedeki siyasî ve sosyal istikrarı bozacağı, bunun da devlet için bir sürü gaileye yol açacağı düşünölmüştü.

Yaklaşık 20 yıl Çemişgezek'i yöneten Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra, geride kalan 16 erkek çocuğu aralarında anlaşamadıkları için, babalarına yurtluk-ocaklık olarak verilmiş olan sancak dört kısma ayrıldı. Böylece Osmanlı merkezi otoritesi tam anlamıyla tesis edilmiş oldu. Çemişgezek'e bağlı Mazgird nahiyesi de sancak haline getirilerek oğlu Muhammedi Mirzâ'ya verildi. Mazgird kısa süreli müdahaleleri saymazsak bilinen 200 yıl boyunca Pir Hüseyin Bey'in evlatları tarafından idare edildi. Lağvedildiği döneme kadar Mazgird'in beyleri, diğer Kürt ümerasına göre merkezi otoriteyi neredeyse hiç uğraştırmadı. Ancak buna rağmen Mazgird'in idari statüsü 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürekli değiştirildi.

Osmanlı egemenliğine geçen Mazgird'e dair ilk sosyo-ekonomik bilgiler 1518 yılına aittir. Bölgede 1518 yılında yapılan tahrirde Çemişgezek sancağına bağlı bir nahije statüsünde yazılan Mazgird, merkez karye ile birlikte 45 köyden meydana gelen bir yerleşim yeriydi. Bu yerleşimlerde 3.049'u Müslüman, 1.795'i Hristiyan olmak üzere yaklaşık 4.844 kişi yaşamaktaydı. 1523 yılında ise Mazgird yine Çemişgezek'e bağlı merkez karye ile birlikte 33 köy ve en az 4 mezradan oluşan bir yerleşimdi. Tahrir sonuçları icmal kaydedildiğinden bu tarihte nüfusun dini ve etnik yapısını tespit etmek mümkün olamasa da nahije genelinde yaklaşık 4.671 kişinin yaşadığı tespit edilebilmektedir. 1541 yılında yapılan tahrir sonuçlarına göre ise Mazgird nahiyesi 54 köy ve 10 mezradan meydana gelmekteydi. Bu yerleşimlerde tahminen 4.742 Müslüman, 3.266 Hristiyan olmak üzere toplam 8.008 kişi yaşamaktaydı.

16. yüzyılda yapılan tahrir verilerini içeren tahrir defterleri, Mazgird nahiyesinde toprak tasarrufu, üretim, vergiler, ticari ve sanayi faaliyetler hakkında da bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre 1518 yılında, Mazgird nahiyesinde ekilebilir arazi toplamı 25.150 dönümden ibaret olup bunun %69'u çift, %31'i ise nim-çift olarak tasarruf edilmekteydi. 1541 yılına gelindiğinde, nüfus artışına paralel olarak ekilebilir çift ve nim-çift araziler kü-

çük parçalara ayrılmış, böylece toprak tasarruf sistemi değişerek çift ve nim-çift arazilerin yerini dönüm esasına göre işletilen topraklar almıştı. Bu değişim en fazla topraksız köylülerin sayısındaki artışı tetiklemişti.

16. yüzyılda nahiyeye ekonomisini ayakta tutan birden fazla üretim kolu mevcuttu. 1518 ve 1541 tahrirlerine göre nahiyede tahıl (buğday-arpa-darı) ve pamuk üretimi, dokumacılık, üzüm yetiştiriciliği ve arıcılık başlıca üretim kollarıydı. Aynı yılda ne kadar üzüm suyu (şire) üretildiği tespit edilemese de 1518 yılında sadece dört yerleşimde kayıtlara geçen bağcılık faaliyetleri, tıpkı pamukta olduğu gibi daha geniş alana yayılmış ve nahiyeye genelinde 44.200 kök asma olduğu tespit edilmiştir. 1518 ve 1541 yıllarında Mazgird merkezde bulunan boyahane, dokuma sanayisinin yan kolu olarak hizmet vermiş, pamuk ve ketenden üretilen iplik ve kumaşlar burada renklendirilmişti. Yine ilkel sanayi kuruluşlarından olan değirmenler; 1518 yılında iki köyde, 1541 yılında 13 köyde yılın altı ayı buğday ve arpanın un haline getirilmesi için hizmet veriyorlardı. 16. yüzyılda Mazgird ve çevresinde meyve-sebze üretimi ile arıcılık gelir getiren diğer üretim kollarıydı. Nahiyenin kısmen dağlık ve yüksek alanlarla kaplı olması ve bitki çeşitliliği açısından zengin olması buralarda tarım dışı faaliyetlerin yapılmasına zemin hazırlamıştı. Tahrir defterlerindeki veriler, nahiyeye genelinde ne kadar hayvan beslendiğini tespit edecek bilgiler sunmasa da hayvancılıkla ilgili bazı vergilerin kayıtlara geçmesi bu yüzyılda Mazgird ve çevresinde halkın geçim kaynaklarından birinin de hayvancılık olduğuna işaret etmektedir.

16. yüzyıl tapu tahrir defterleri ve arşiv belgeleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada, Mazgird nahiyesinde yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran savaşlarının olumsuz etkisi hissedilse de bu etki, yüzyılın ortalarına doğru kısmen azalmıştı. Buna paralel olarak olumlu anlamda nüfus ve tarımsal üretimde kısmi bir iyileşme yaşanmışsa da kentsel faaliyeti çağrıştıracak herhangi bir kayıt göze çarpmamaktadır. Tapu tahrir defterleri, özellikle Mazgird gibi az bilinen, klasik Osmanlı nahiyeleri dışında kalan, farklı idari, kültürel ve etnik özellikler gösteren yerleşimler hakkında bazı tespitlerde bulunmamıza olanak sağlamaktadır. Böyle düşünüldüğünde Mazgird hakkında yapılan bazı tespitlerin, bundan sonraki çalışmalara katkı sağlayabileceği ümit edilmektedir.

Kaynaklar

A) Arşiv Kaynakları

- BOA, A. RSK. d. 1478.
BOA, A. RSK. d. 1512.
BOA, A. RSK. d. 1524.
BOA, A. RSK. d. 1526.
BOA, A. RSK. d. 1529.
BOA, A.DVNS. MHM. d. 25.
BOA, C. DH. 122/6095.
BOA, KK. d. 224.
BOA, KK. d. 266.
BOA, TT. d. 213.
BOA, TT. d. 213.
BOA, TT. d. 64.
BOA, TT. d. 998.
TKGM. d. 00052.
TKGM. TTD. d. 332.
TSMA d. 10057.
TSMA d. 9772.
TSMA. d. 5246.
TSMA. e. 1012.

B) Kaynak Eserler

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Kanunnâme Mecmuası*, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, No: 1969.

Fazlı Beg Khuzani Isfahani, *Afzal al-Tawarikh: A Chronicle of the Reign of Shah Abbas*, (Ed. Kioumars Ghereghlou), c. II, Gibb Memorial Trust, 2015.

Haydar Çelebi Ruznâmesi, Ferîdun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin* (içinde), c. I, İstanbul, 1274.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih IV*, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1979.

İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Sah-nâme*, (Haz. Dr. Hicabi Kırlangıç), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

İskender Beg Müñşi, *Tarih-i Âlem-ârâ-i Abbâsî*, haz. İraj Afshar, c.1, Tahran, 1382.

Sükrî-i Bitlisî, *Selîm-nâme*, (Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmed Gül), İsis Yay., İstanbul, 1995.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, (çev. Abdullah Yeğin), Nûbihar, İstanbul, 2014.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, Defteri Hâkânî Dizisi: IV, *998 Numaralı Hınıs Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri (937-1530) I*, Ankara, 1998.

Tarikh-e Qizilbashan, Ketabkhane-ye Melli-ye Malek (Tahran), nr. 6284.

C) Araştırma ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara, 2014.

Alanoglu, Murat, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

Aydın, Bilgin- Günalan, Rifat, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (2011), s. 27-160.

Aydın, DüNDAR, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yay., Ankara, 1998.

Barkan, Ömer Lütfi, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, No: 14, Ekim 1953-Temmuz 1954, İstanbul, 1955, s. 251-329.

Barkan, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 1-26.

Barkan, Ömer Lütfi, “Çiftlik”, *İA*, III, MEB Basımevi, Eskişehir 1997, s. 392-397.

Barkan, Ömer Lütfi, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, (Haz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli), TTK Yay., Ankara, 1988.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanunlar*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.

Biçer, Bekir, *Kürtler*, Çizgi Yay., Konya, 2014.

Danişmend, İsmail Hamdi, İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul, 1971.

Dehqan, Mustafa-Genç Vural, “Mîrlivâ of Malatya: A Correction of Sharaf Khân's Statement Concerning his Father”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 169/1 (2019), pp. 235-238.

Dıvrak, Uysal, “Çarsancak Voyvodası Karaçorlu Oğlu Mustafa ve Muhallefâtı”, *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler*, (Ed. Ş. Yedek), Hiper, İstanbul, 2019, s. 97-126.

Emecen, Feridun M., “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul, 1991, s. 143-146.

Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2011.

Emecen, Feridun, “Selim I”, *DİA*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 407-414.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, TTK Yay., Ankara, 1981, s. 1265-1266.

Genç, Vural, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran 1514*, Bengi Yay., İstanbul, 2011.

Genç, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî*, TTK Yay., Ankara, 2019.

Genç, Vural, *Kim Bu Mülke Kondu Bundan Ezeli Arabgir Yerleşim, Nüfus, Toplumsal Hayat ve Ekonomi (1518-1847)*, Kerem Aydınlar Vakfı, İstanbul, 2020.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23 (İstanbul, 1969), s. 23-34.

Göyünç, Nejat, “Hâne Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979), s. 331-48.

Günel, Zerrin, “Nöker”, *DİA*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 216-217.

Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), Edebiyat Fak., İst. 1990.

İlhan, M. Mehdi, “On altıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”, *Bellekten*, LIV/209 (Nisan 1990), s. 213-232.

İnalcık, Halil, “İspence”, *DİA*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 177.

İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, XXIII/92 Ankara, 1959, s. 575-610.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Alîyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2017.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004.

İslamoğlu, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul, 2010.

İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinde İaşe, İkmal ve Lojistik Meselesi*, İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996.

Kılıç, Orhan, “Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)*, Cilt: I, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 167-208.

Kılıç, Orhan, “Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî ve Kürtler”, *Yavuz Sultan Selim Dönemi Bursa*, (Ed. Nilüfer A. Günay), Osmangazi Bel. Yay., Bursa, 2018, s. 195-222.

Koçak, Zülfiye-Taşkıran, Hasan, “2793 Numaralı Ahlat Kazası Müslim Nüfus Defteri (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)'nin Tanıtım ve Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi Journal of History School*, Mart 2014, Yıl 7, sayı: XVII, s. 421-442.

Koçak, Zülfiye-Taşkıran, Hasan, “Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Journal of the Human and Social Sciences Researches*, Cilt: 3, sayı: 4, 2014, s. 718-37.

Koçak, Zülfiye, “Osmanlı Pülümür’ünde (Kız-Uçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)”, *Pülümür*, Ütopya Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 17-50.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerâsı ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1978.

Matthee, Rudi, “The Ottoman-Safavid war of 986-998/1578-1590: motives and causes”, *International Journal of Turkish Studies*, vol. 20, no: 1-2 (2014), ss. 1-20.

Minorsky, V., “Uzun Hasan”, *İA*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 91-96.

Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yay., Ankara, 1990.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007.

Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1463)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1 (1991), s. 173-209.

Saito, Kumiko, “16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, LI (2018), s. 63-113.

Sarıkaya, Ali, Yavuz Sultan Selim’in Sefer Menzılânemeleri (Çaldıran, Kemah, Dul-kadiroğlu ve Mısır Seferi Menzılânemeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi, Gaziosman-paşa Üniversitesi, SBE, Tarih Ana Bilim Dalı, YYLT, Tokat 2014.

Sevgen, Nazmi, “Kürtler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (1968), s. 70-76.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, I, TTK Yay., Ankara, 1967.

Sümer, Faruk, *Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, 1999.

Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 434-438.

Sümer, Faruk, “Uzun Hasan”, *DİA*, c. 42, İstanbul, 2012, s. 261-264.

Tansel, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.

Toksoy, Ahmet, “Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)”, *TÜBAR-XXXV* (2014-Bahar), s. 241-262.

Uzun, Celalettin, *Osmanlı Döneminde Pertek Kasabası*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2020.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Yay., Ankara, 1989.

Ünal, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, II, Ankara, 1991, s. 239-265.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yay., Ankara, 1999.

Varlık, Mustafa Çetin, “Çaldıran Savaşı”, *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993, s. 193-195.

Yinanç, M. Halil, “Akkoyunlular”, *İA*, c. 6, İstanbul, 1977, s. 251-270.

Yinanç, M. Halil, “Diyarbakir (Diyarbakir Şehir ve Bölgesindeki Vuku’atın Tarihi)”, *İA*, III, İstanbul, 1966, s. 605-625.